

**М. В. Абабурка
І. М. Ячмянёва**

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІЯ

ЧАСТКА 2

**Магілёў
МДУ імя А. А. Куляшова
2017**

Электронный архив библиотеки МГУ имени А. А. Кулешова

Электронны аналаг друкаванага выдання:

М. В. Абабурка, І. М. Ячмянёва

Лінгвакультуралогія

Магілёў: МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – Ч. 2. – 112 с.

ISBN 978-985-568-345-3

У выданні распрацаваны 10 праграмных тэм з асноўнай і дадатковай літаратурай, кантрольнымі і дадатковымі пытаннямі і заданнямі, прыкладнай тэмачкай рэфератаў і 10 практыкаваннямі для СРС (самастойнай работы студэнтаў).

Прызначаецца пераважна для студэнтаў і выкладчыкаў гісторыка-філалагічных факультэтаў ВНУ РБ.

Частка 1 выйшла ў 2016 г. у выдавецтве МДУ імя А. А. Куляшова.

УДК 808.26

ББК 81.411.3

Абабурка, М. В. Лінгвакультуралогія [Электронны рэсурс] : вучэбна-метадычныя матэрыялы / М. В. Абабурка, І. М. Ячмянёва. – Электрон. даныя. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – Ч. 2. – Загал. з экрана.

212022, г. Магілёў

вул. Касманаўтаў, 1

тэл.: 8-0222-28-31-51

e-mail: alexpzn@mail.ru

<http://www.msu.by>

© Абабурка М. В., Ячмянёва І. М., 2017

© МДУ імя А. А. Куляшова, 2017

© МДУ імя А. А. Куляшова,
электронны аналаг, 2017

ПРАДМОВА

Лінгвакультуралогія – інтэграваная і сінтэзаваная навучальная дысцыпліна, карані якой ідуць з XIX ст. Як гуманітарная навука, так і навучальная дысцыпліна, заснаваная на ёй, вывучае матэрыяльную і духоўную культуру асобнага народа (рускага, беларускага, кіргізкага, казахскага і г.д.) на аснове асаблівасцей усіх моўных узроўняў, найперш лексічных і фразеалагічных адзінак, парэміялагічнага фонду, а таксама міфалагізаваных адзінак – архетыпаў і міфалагем, абрадаў і павер’яў, рытуалаў і звычаяў таго ці іншага народа, замацаваных у ягонай мове. Навуковую значнасць маюць нацыянальныя эталоны, стэрэатыпы, сімвалы, метафары, этыкетныя і маўленчыя адносіны, узаемадзеянне мовы і рэлігіі. Пакуль што вучэбнымі планамі адводзіцца 40 гадзін на лекцыйныя і 20 гадзін на практычныя заняткі, але, думаецца, што ў будучым стане іх колькасць або раўназначная, або ў большасці будуць праводзіцца практычныя заняткі. Справа ў тым, што культурная інфармацыя праяўляецца найбольш выразна ў так званым звязным маўленні, непасрэдна ці апасродкавана ў тэкстах розных стыляў і жанраў як літаратурнай мовы, так і нацыянальнай мове і літаратуры.

У нашым дапаможніку тэмы размешчаныя ў такім парадку, у якім яны чытаюцца на апошніх курсах філалагічных спецыяльнасцей. Як тэарэтычныя, так і практычныя пытанні ці заданні, а таксама пытанні СРС (самастойнай работы студэнтаў) узаемазвязаныя. Адказы на іх можа (і павінен!) знайсці кожны студэнт у прапанаванай асноўнай (абавязковай) і дадатковай літаратуры.

На некаторыя пытанні змешчаны адказы ва ўрыўках ці суцэльных публікацыях, пададзеныя перад “Дадатковымі пытаннямі і заданнямі для абмеркавання”.

Аўтары перакананыя, што надзвычай эфектыўнымі ў навучанні студэнтаў з’яўляюцца падрыхтоўка і аналіз імі рэфератаў паводле ўказанай (распрацаванай) тэматыкі. Ды і выступленне студэнта (-ў) перад аўдыторыяй з самастойна падрыхтаваным рэфератам стымулюе ў значнай меры і ступені ўсю СРС (самастойную работу студэнтаў). Практыкаванні накіраваны на замацаванне тэорыі.

Падрыхтаваны навучальны дапаможнік можа быць паспяхова выкарыстаны не толькі студэнтамі, але і выкладчыкамі як філалагічных, так і нефілалагічных спецыяльнасцей.

Аўтары ўдзячныя ўсім тым, хто спрычыніўся да няўхільнага выдання іх працы.

5 мая (траўня) 2017 года

М. В. Абабурка, І. М. Ячмянёва

АСНОЎНАЯ ЛІТАРАТУРА (для падрыхтоўкі ўсіх тэм)

1. Абабурка, М.В. Лінгвакультуралогія: вучэбна-метадычныя матэрыялы: у 2 ч. Частка 1 / М.В. Абабурка. – Магілёў : МДУ імя А.А. Куляшова, 2016. – 140 с.
2. Алефrienко, Н.Ф. Лингвокультуралогия / Н.Ф. Алефrienко. – Москва: Флинта; Наука, 2010. – 204 с.
3. Апресян, Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытки системного описания // ВЯ. – 1995. – № 1. – С. 37–67.
4. Арутюнова, Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры. – Москва: 1990. – 511 с.
5. Аскольдов, С.А. Концепт и слово. Русская словесность: антология / С.А. Аскольдов. – Москва: 1997.
6. Бартт, Р. Миф сегодня // Избранные работы / Р. Бартт. – Москва: Прогресс, 1989. – 615 с.
7. Бенвенист, Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – Москва: Прогресс, 1974.
8. Богатикова, Л.И. Лингвокультуралогия: практикум / Л.И. Богатикова. – Минск: РИВШ, 2016. – 343 с.
9. Булыгина, Т.В. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т.В. Булыгина, А.Д. Шмелев. – Москва: “Языки русской культуры”, 1997. – 576 с.
10. Вежицкая, А. Язык. Культура. Познание / А. Вежицкая. – Москва: 1996. – 416 с.
11. Вежицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежицкая. – Москва: Языки слав. культур, 2001. – 288 с.
12. Верещагин, Е.М. Язык и культура / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – Москва: Рус. Яз., 1983. – 3-е изд. – 144 с.
13. Воркачѐв, С.Г. Концепт счастья в русском языковом сознании: опыт лингвокультурологического анализа / С.Г. Воркачѐв. – Краснодар: КГУ, 2002. – 110 с.
14. Воробѐв, В.В. Культурологическая парадигма русского языка / В.В. Воробѐв. – Москва: ИРЯП, 1994. – 75 с.
15. Воробѐв, В.В. Лингвокультуралогия: теория и методы / В.В. Воробѐв. – Москва: РУДН, 2008. – 340 с.
16. Гуревич, П.С. Философия культуры / П.С. Гуревич. – Москва: Аспект-Пресс, 1994. – 317 с.
17. Зелянко, В.У. Лінгвакультуралагічны падыход да навучання беларускай мове / В.У. Зелянко // Роднае слова. – 2008. – № 1. – С. 55–57.
18. Иванова, С.Ф. Сацыякультурная прастора мовы / С.Ф. Иванова, Я.Я. Іваноў, Н.Б. Мячкоўская. – Мінск: Веды, 1998. – 112 с.

19. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – Москва: Наука, 1987. – 168 с.
20. Карскі, Я. Беларусы / Я. Карскі. – Мінск: Бел. кнігазбор, 2001. – 640 с.
21. Коваль, У.І. Беларускія святы і звычкі / У.І. Коваль, В.С. Новак. – Гомель: ГДУ імя Фр. Скарыны, 1993. – 180 с.
22. Коваль, У.І. Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы / У.І. Коваль. – Гомель: Бел. агенства нав.-тэхн. інфарм., 1995. – 180 с.
23. Конан, У. Архетыпы нашай культуры // Адукацыя і выхаванне, 1996. – №№ 1, 3–9.
24. Конан, У. Ля вытокаў самапазнання: станаўленне духоўных каштоўнасцей у святле фальклору / У. Конан. – Мінск: Маст. літ., 1989. – 152 с.
25. Красных, В.В. Этнопсихолінгвістыка і лінгвокультуролагія: курс лекцый / В.В. Красных. – Москва: ИТДГК, 2002. – 155 с.
26. Крук, Я. Сімволіка беларускай народнай культуры / Я. Крук. – Мінск: Беларусь, 2011. – 430 с.
27. Культура, человек и картины мира. – Москва: Наука, 1987. – 350 с.
28. Лабынцаў, Ю.А. Пачатак Скарынам. – Мінск: Маст. літ., 1990. – 333 с.; Старая казка Палесся / Ю.А. Лабынцаў. – Мінск: Полымя, 1993. – 144 с.
29. Лінгвакультуролагія: даведнік для студэнтаў філалагічнага факультэта / пад рэд. М.М. Аляхновіча, Л.В. Леванцэвіч. – Брэст: УА “БрДУ імя А.С. Пушкіна”, 2007. – 71 с.
30. Лихачёв, Д.С. О национальном русском характере / Д.С. Лихачёв // Вопросы философии. – Москва; Екатеринбург, 1994. – № 4. – С. 3–5.
31. Лихачёв, Д.С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачёв // Русская словесность: Антология. – Москва: Академия, 1997. – С. 280–287.
32. Логический анализ языка. Культ. концепты / отв. ред. Н.Д. Арутюнова. – Москва: Наука, 1991. – 203 с.
33. Маслава, В.А. Жанчыны ў моўнай карціне свету беларусаў і амерыканцаў // Беларусіка. – Мінск, 1995; Міф і яго адлюстраванне ў семантыцы ФА // Веснік БДУ, сер. 4. – 1996. – № 1.
34. Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию / В.А. Маслова. – Москва: Наследие, 1997. – 207 с.
35. Маслова, В.А. Лингвокультурология / В.А. Маслова. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.
36. Маслова, В.А. Когнитивная лингвистика / В.А. Маслова. – 2-е изд. – Минск: ТетраСистемс, 2008. – 206 с.
37. Маслова, В.А. Национальный характер сквозь призму языка / В.А. Маслова. – Витебск: ВГУ им. П. М. Машерова, 2011. – 75 с.
38. Павильч, А.А. Основы культурологического знания: пособие для студентов лингвистич. спец. гуманитарных вузов / А.А. Павильч. – Минск, 2008. – 235 с.

39. Пименова, М.В. Ментальность: лингвист. аспект / М.В. Пименова. – Кемерово: Кемер. ГУ, 1982. – 82 с.

40. Плотнікаў, Б.А. Беларуская мова сярод славянскіх моў / Б.А. Плотнікаў. – Мінск: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце РБ, 1999. – 119 с.

41. Попова, З.Д. Язык и национальная картина мира / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – Воронеж, 2003. – 59 с.

42. Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў / рэд. М. В. Бірыла, А.Я. Супрун. – Мінск: Нав. і тэхніка, 1982. – 263 с.

43. Толстой, Н.И. Язык и народная культура: очерк по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – Москва: Индрик, 1995. – 512 с.

44. Формановская, Н.И. Речевое общение / Н.И. Формановская. – М.: Русский язык, 2002. – 156 с.

45. Хроленко, А.Т. Основы лингвокультурологии / А.Т. Хроленко. – 4-е изд. – Москва: Флинта; – Наука, 2008. – 184 с.

ТЭМА № 1

ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛОГІЯ ЯК НАВУКА І НАВУЧАЛЬНАЯ ДЫСЦЫПЛІНА

Праграмныя пытанні:

1. Мова і культура як аб'ект вывучэння розных навук. Лінгвістыка і культуралогія, міфалогія і антрапалогія – навуковая аснова сучаснай лінгвакультуралогіі.
2. Сувязь лінгвакультуралогіі з іншымі навукамі і навучальнымі дысцыплінамі. Месца яе сярод навучальных філалагічных дысцыплін.
3. Аб'ект і прадмет, мэта і задачы лінгвакультуралогіі.
4. Лінгвакультуралогія як самастойная галіна беларускай і рускай філалогіі.

Дадатковая літаратура

1. Абабурка, М.В. Культура беларускай мовы / М.В. Абабурка. – Мінск: Выш. школа, 1994. – 122 с. – С. 3–9.
2. Абабурка, М.В. Тэорыя і практыка перакладу / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – С. 3–15.
3. Абабурка, М.В. Лінгвістыка тэксту / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2010. – С. 3–12.
4. Абабурка, М.В. Слоўнік лінгвастылістычных і тэксталагічных тэрмінаў / М.В. Абабурка, Т.А. Казімірская, В.М. Саўчанка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2012. – 284 с.
5. Будагов, Р.А. История слов в истории общества / Р.А. Будагов. – Москва: Просвещение, 1971. – 270 с.
6. Буслаев, Ф.И. О влиянии христианства на славянский язык / Ф.И. Буслаев. – Москва: Университ. типография, 1848. – 212 с.
7. Грушевицкая, Т.Г. Основы межкультурной коммуникации: учебник для вузов / под ред. А. П. Садохина. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 328 с.
8. Гудков, Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации / Д.Б. Гудков. – Москва: Гногис, 2009. – 288 с.
9. Гумбольдт, В. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. – Москва: Прогресс, 1984(5). – 397 с.
10. Энцыклапедыі па беларускай і рускай мовах.

Індывидуальнае і фронтальнае апытванне:

1. Што такое лінгвакультуралогія? Якая з дэфініцый, прыведзеных у розных дапаможніках, самая аптымальная?

2. У чым сувязь лінгвакультуралогіі з шэрагам іншых гуманітарных дысцыплін? Што з'яўляецца фундаментам інтэграцыі і сінтэзавання ў іх?

3. Якія змены навуковых парадыгм адбыліся ў мовазнаўстве і якія асноўныя напрамкі ў сучаснай лінгвакультуралогіі?

4. Якая гісторыя ўзнікнення лінгвакультуралогіі і з чым яна звязаная?

5. Чаму засталіся да сённяшняга дня (часу) розныя падыходы да вывучэння культуры і мовы (беларусаў, рускіх, палякаў і інш.)? Як гэта адлюстравалася ў методыцы лінгвакультуралогіі даследавання?

6. Ці раўназначныя тэрміны (паняцці) “культура” і “цывілізацыя”? Чым яны адрозніваюцца на сучасным этапе развіцця такіх навук, як антрапалогія, этнаграфія, сацыялогія, культуралогія і інш?

7. Што зараз лічыцца аб'ектам і прадметам лінгвакультуралогіі?

8. Якія мэты і задачы самай сучаснай лінгвакультуралогіі, этналінгвістыкі і антрапалогіі?

9. Як сфармавалася антрапацэтрычная парадыгма ў мовазнаўстве і чаму яна лічыцца сістэмай сучасных лінгвістычных і гібрыдных дысцыплін?

10. Што з'яўляецца асновай метадалогіі і агульнай тэорыі ў сучаснай лінгвакультуралогіі?

11. Якія паняцці і катэгорыі лінгвакультуралогіі з'яўляюцца асноўнымі? Базавымі? Ключавымі?

12. Ці поўнаасцю вызначаны дысцыплінарны статус лінгвакультуралогіі?

В. Гумбальт

Аб адрозненні будовы чалавечых моў і яе ўплыву на духоўнае развіццё чалавечага роду // Хрестоматія по истории языкознания XIX–XX стст.; сост. В.А. Звегинцев. – Москва: Госпедиздат МО РСФСР, 1956. – С. 68–71. – Пераклад з рускай мовы наш.

Агульныя заўвагі пра шляхі развіцця чалавецтва

Стварэнне мовы абумоўлена ўнутраным запатрабаваннем чалавека. Яна не толькі знешні сродак зносін людзей у грамадстве, але і закладзе-на ў прыродзе саміх людзей і неабходная для развіцця іх духоўных сіл і ўтварэння светапогляду, якога чалавек можа дасягнуць толькі тады, калі сваё мысленне зразумела і выразна ставіць у сувязі з грамадскім мысленнем. Калі кожную мову разглядаць як асобную спробу, а шэраг моў як сукупнасць такіх спроб, накіраваных на задавальненне адзна-

чаных запатрабаванняў, можна канстатаваць, што моватворчая сіла чалавецтва будзе дзейнічаць да той пары, пакуль у цэлым ці па частках яна не створыць таго, што найбольш удаaskanаленым чынам (шляхам) зможа задаволіць прад'яўленым запатрабаванням. У адпаведнасці з гэтым становішчам нават і тыя мовы і моўныя сем'і, што не знаходзяць паміж сабой ніякіх гістарычных сувязяў, можна разгледжваць як розныя ступені адзінага працэсу іх утварэння. А калі гэта так, то гэту сувязь не аб'яднаных знешне паміж сабою з'яў варта шукаць у агульнай унутранай прычыне, якой можа быць толькі развіццё творчай сілы. Мова з'яўляецца адной з гэтых з'яў, якія стымулююць агульначалавечую духоўную сілу да пастаяннай дзейнасці. Кажучы іншымі словамі, у дадзеным выпадку можна гаварыць пра імкненне раскрыць паўнату мовы ў сапраўднасці. Прасачыць і апісаць гэта імкненне складае задачу мовазнаўцы ў яе канечным, але і першаступеннейшым выніку.

Уздзеянне асобнай духоўнай сілы. Цывілізацыя, культура і адукацыя

... Патрэба ў паняцці і абумоўленае гэтым імкненне да яго вывятлення павінны папярэднічаць слову, што ёсць вырашэнне поўнай зразумеласці паняцця. А калі зыходзіць толькі з такога погляду і ўсе адрозненні ў перавагах асобных моў шукаць толькі на гэтым шляху, то гэта значыць дапускаць ракавую памылку, якая не дазволіць вызначыць сапраўдную сутнасць мовы. Няправільнай ужо сама па сабе будзе спроба вызначыць кола паняццяў дадзенага народа ў дадзены перыяд яго гісторыі, зыходзячы з яго слоўніка. Не кажучы ўжо пра непаўнату і выпадковасць тых слоўнікаў нееўрапейскіх народаў, што ў нашым распараджэнні, у вочы кідаюцца тыя абставіны, што вялікая колькасць паняццяў, асабліва нематэрыяльнага характару, якія ахвотна прымаюцца ў розлік пры такіх жа супастаўленнях, можа выражацца пры дапамозе незвычайных і таму невядомых метафар або апісальна. Больш вырашальным у гэтых абставінах з'яўляецца тое, што ў коле паняццяў і ў мове кожнага, нават і нецывілізаванага народа, ёсць нейкая сукупнасць ідэй, адпаведная бязмежным магчымасцям чалавечага прагрэсу, адкуль можна без пабочнай дапамогі чэрпаць усё, у чым мае патрэбу чалавечнасць. Не варта называць чужым для мовы для тое, што ў зародку адшукваецца (знаходзіцца) у гэтых нетрах. Фактычным доказам у дадзеным выпадку з'яўляюцца мовы першабытных народаў, якія (як, напрыклад, філіпінскія і амерыканскія мовы) ужо даўно апрацоўваюцца місіянерамі.

У іх без выкарыстання чужых выразаў знаходзяць абазначэнні нават надзвычай абстрактныя паняцці. Было б, між іншым, цікава высветліць, як разумеюць туземцы гэтыя словы. З той прычыны, што яны ўтвораныя з элементаў іхняй мовы, абавязкова павінны быць звязаныя між сабой якімісьці сэнсавымі сувязямі.

Але асноўная памылка ўказанага пункту погляду заключаецца ў тым, што яна ўяўляе сабой мову ў выглядзе нейкай вобласці, прасторы якой паступова пашыраюцца пры дапамозе своеасаблівага і чыста знешняга заваявання. Гэты пункт погляду мінае сапраўдную прыроду мовы і яе істотнейшых асаблівасцей. Справа не ў тым, якую колькасць паняццяў абазначае мова сваімі словамі. Гэта адбывалася само па сабе, калі толькі мова ідзе тым шляхам, які вызначыла для яго прырода. І не з таго боку варта разважаць пра мову. Сапраўднае і асноўнае ўздзеянне мовы на чалавека абумоўліваецца яго мысленчай і ў мысленні творчай сілы; гэта дзейнасць іманентная і канструктыўная для мовы.

... Духовная своеасаблівасць і будова мовы народа настолькі глыбока пранікаюць адна ў адну, што як хутка існуе адна, другую можна вывесці з яе. Разумовая дзейнасць і мова садзейнічаюць стварэнню толькі такіх форм, якія могуць задаволіць іх абедзвюх. Мова ёсць нібы знешняя праява духу народа; мова народа ёсць яго дух, і дух народа ёсць яго мова – цяжка ўявіць сабе што-небудзь больш тоеснае. Якім чынам яны зліваюцца ў адзіную і недаступную нашаму разуменню крыніцу, застаецца для нас нявытлумачаным. Не спрабуючы вызначыць прыярытэт таго ці іншага, мы павінны бачыць у духовнай сіле народа рэальны пэўны прынцып і сапраўдную аснову адрознення моў, таму што толькі духовная сіла народа з'яўляецца жыццёвай самастойнай з'явай, а мова залежыць ад яе.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Якія кампаненты культуры з'яўляюцца асноўнымі? Падайце вусна ці пісьмова прыклады звычаяў, абрадаў, рытуалаў, традыцый з польскай, рускай, беларускай культур (як агульнапрынятых, так і асаблівых, нацыянальных, індывідуальных).

2. Якія функцыі культуры? Прывядзіце прыклады рэалізацыі названых функцый у розных лінгвакультурах.

3. З якімі прадметамі, аб'ектамі і суб'ектамі асацыююцца культуры такіх краін, як Германія, Румынія, Галандыя, Іспанія, Партугалія, Ірландыя, Швецыя, Нарвегія, Фінляндыя, Швейцарыя, Венгрыя?

4. Вытлумачце, чаму вобраз Германіі асацыюецца з сасіскамі, півам, пунктуальнасцю, дакладнасцю і трыма “К” (Kinder – дзеці, Kuche – кухня, Kirche – царква); ЗША – з бізнесам, Галівудам, Дзікім Захадам; Вялікабрытаніі – з туманам, дажджом, джэнтльменамі, футболам, чаем (асабліва з 5 гадзін), замкамі і прывідамі.

5. Чаму рускіх называюць “маскалямі”, беларусаў – “бульбашамі”, украінцаў – “хахламі”, палякаў – “пшэкамі”, немцаў – “фрыцамі”, “фашыстамі”, “гергетунамі” і інш.?

6. З якімі жывёламі і чаму параўноўваюцца розныя людзі ці народы? Напрыклад, з пчалай і мурашкай (працавітыя), са свіннямі (некультурныя) і г. д.

7. Пра што гавораць нам розныя фраземы і парэміі накіталт руск. *Катись колбаской* и *Катись колбаской по малой Спаской*; бел. *Смаргонская акадэмія* і *студэнт Смаргонскай акадэміі*; укр. *Ой, не ходи, Грицю, та й на вечерницю* і г. д. ?

8. Чаму культурныя канатацыі лічацца экспанентамі культуры ў моўным (маўленчым) знаку? Доказы пацвярджайце прыкладамі з беларускага ці рускага маўлення.

9. Які культурна-паняццёвы сэнс утрымліваецца ў фразеалагізмах біблейскага паходжання кшталтам *вавілонскае стоўпатварэнне*, *каінава п'яцаць*, *саламонава рашэнне*, *святая святых*, *трыццаць с(я)рэбранікаў* і інш.? Зверце свае высновы з дадзенымі этымалагічных слоўнікаў фразеалагізмаў (беларускай, рускай, украінскай, польскай мовы).

10. Растлумачце, які культурна-паняццёвы сэнс заключаны ў наступных лінгвакультурах:

а) Абломаў і абломаўшчына, Манілаў і манілаўшчына, Бушмар і бушмараўшчына;

б) Шэкспір і шэкспіраўцы, Ясенін і ясенінцы, Купала і купалаўцы, “Маладняк” і “маладнякоўцы”.

11. Прывядзіце прыклады слоўнікавых артыкулаў, у якіх моўныя адзінкі (словы, фразеалагізмы, прыказкі і прымаўкі) абазначаюць спецыфічныя для рускай і беларускай лінгвакультур з’явы.

Напрыклад: Руская мова – *пропал (пропадаеть)* как швед под Полтавой, Беларуская мова – *прапаў (прападзе)* як сіна і г. д.

12. Што такое “мядовы месяц”? Растлумачце агульны культурна-паняццёвы сэнс выслоўя і спецыфічны ў розных лінгвакультурах (як славянскіх, так і неславянскіх).

13. Ці суадносяцца кампаненты фізічнай культуры з кампанентамі культуры матэрыяльнай і духоўнай? Пакажыце гэта на прыкладзе культуры сваёй сям’і, свайго населенага пункта, свайго народа.

Прыкладная тэматыка рэфератаў:

1. “Лінгвістыка” і “культуралогія” ў адносінах да “лінгвакультуралогіі”.
2. Месца лінгвакультуралогіі сярод іншых гуманітарных (філалагічных) навуковых дысцыплін.
3. Дысцыплінарны статус лінгвакультуралогіі.
4. Лінгвакультурама як цэнтральная адзінка лінгвакультуралогіі.
5. Мова і культура: праблемы ўзаемадзеяння і ўзаемасувязі.
6. Культура мовы і мова культуры.
7. Культура беларускага (рускага) маўлення і культура мовы беларускага (рускага) народа.
8. Пераемнасць у развіцці культуры (культур).
9. Развіццё культуры беларускага (рускага) народа.
10. “Чалавечы фактар” у мове, культуры, культуралогіі і лінгвакультуралогіі.
11. Погляды “вербалістаў” і “авербалістаў” на сучасную лінгвакультуралогію.
12. Лінгвакультурнае мадэляванне карціны свету.
13. Кароткая гісторыя лінгвакультуралогіі.
14. Культурная прастора сучасных рускай і беларускай моў.
15. Канцэптасфера сучасных рускай і беларускай моў.
16. Ключавыя канцэпты беларускай (рускай) культуры.

Практыкаванне 1. Перакласці на беларускаю мову фрагмент XXXIV главы кнігі першай М. Шолахава “Узнятая цаліна”, знайсці словы і выразы з культурнай інфармацыяй і параўнаць у семантычным плане ўвесь урывак з зачынам паэмы Я. Купалы “Курган”, паказаўшы спецыфіку роднасных лінгвакультур.

Сбочь дороги – могильный курган. На слизанной ветрами вершине его скорбно шуршат голые ветви прошлогодней полыни и донника, утрюмо никнут к земле бурые космы татарника, по скатам, от самой вершины до подошвы, стелются пучки жёлтого пушистого ковыля. Безрадостно тусклые, выцветшие от солнца и непогоды, они простирают над древней выветрившейся почвой свои волокнистые былки, даже весною, среди ликующего цветения разнотравья, выглядят старчески уныло, отжившие, и только под осень блещут и переливаются гордой изморозной белизной. И лишь осенью кажется, что величаво приосанившийся курган караулит степь, весь одетый в серебряную чешуйчатую кольчугу.

... Точат заклёккую насыпную землю кургана суховеи, накаляет полуденное солнце, размывают ливни, рвут крещенские морозы, но курган всё так же нерушимо властвует над степью, как и много сотен лет назад, когда возник он над прахом убитого и с бранными почестями похороненного половецкого князя, насыпанный одетыми в запястья смуглыми руками жён, руками воинов, родичей и невольников...

Стоит курган на гребне в восьми верстах от Гремячего Лога, издавна зовут его казаки Смертным, а преданье поясняет, что под курганом когда-то, в старину, умер раненый казак, быть может тот самый, о котором в старинной песне поётся:

... Сам огонь крысал шашкой вострою,
Разводил, раздувал полынь-травушкой,
Он грел, согревал ключеву воду,
Обливал, обмывал раны смертные:
«Уж вы, раны мои, раны, кровью изошли,
Тяжелым-тяжело к ретину сердцу пришли!..»
(М. Шолохов. Поднятая целина).

Паміж пуста́к, балот беларускай зямлі,
На ўзбярэжжы ракі шумнацечнай,
Дрэ́мле памятка дзе́н, што ў нябыт уця́клі, –
Удзі́рванелы курган векавечны.
Дуб га́ллэ распусці́ў каранасты над ім,
Сухазе́лле у грудзі ўпі́лося;
Веце́р стогне над ім узды́ханнем глухі́м, –
Аб мінуўшчы́не ў жалё́бах га́лосе.
На купа́лле там пту́шка садзі́цца, п'яе,
У пі́ліпаўку воўк не́ма вые;
Сонца днём распус́кае там ко́сы свае,
Ночка́й зоры глядзя́ць залаты́я.
Хма́ры неба ўсці́лалі мо́ тысячу раз,
Пе́руны бі́лі з краю да краю, –
Ё́н стаі́ць – гэ́та памяць людская, пака́з...
Толькі гу́тарка ходзі́ць такая.

(Я. Купала. Курган).

ТЭМА № 2

СУЧАСНАЯ МОЎНАЯ СІТУАЦЫЯ Ў РЭСПУБЛІЦЫ БЕЛАРУСЬ

Праграмныя пытанні:

1. Мова і маўленне ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму.
2. Разнавіднасці двухмоўя ў Рэспубліцы Беларусь.
3. Моўная інтэрферэнцыя і яе віды (разнавіднасці).
4. Адрозненні беларускай мовы ад рускай на сучасным этапе іх развіцця.

Дадатковая літаратура:

1. Абабурка, М.В. Пазытыўная беларуская літаратура XVI–XIX стст. / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2011. – С. 5–94.
2. Абабурка, М.В. Тэорыя і практыка перакладу / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2007. – С. 16–66.
3. Бодуэн де Куртене, І.А. Избранные труды / И.А. Бодуэн де Куртене. – М., 1963.
4. Вялікае княства Літоўскае: энцыклапедыя: у 2 т. – Мінск: БелЭн, 2006. – Т. 1. – 688 с.; Т. 2. – 2007. – 192 с.
5. Откупщиков, Ю.В. К истокам слова / Ю.В. Откупщиков. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва: Просвещение, 1986. – 256 с.
6. Проблемы двуязычия и многоязычия: сб. статей. – Москва: Наука, 1972. – 359 с.
7. Русский язык в Белоруссии. – Минск: Наука и техника, 1989. – 272 с.
8. Русско-белорусские языковые связи: сб. статей. – Минск: МГПИ им. А.М. Горького, 1976. – 160 с.
9. Смятаннікаў, В.С. Беларусазнаўства. – 2-е выд. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 149 с.
10. Трубочёв, О.Н. История славянских терминов родства / О.Н. Трубочёв. – Москва, 2006. – 242 с.
11. Трубочёв, О.Н. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. – Москва: Изд-во АН СССР, 1960. – 160 с.
12. Чумак, Л.И. Сопоставительное лингвокультуроведение: принципы, методы, словари. – Минск: РИВШ, 2003. – 18 с.

Індывідуальнае і фронтальнае апытанне

1. Ці раўназначныя тэрміны “білінгвізм” і “дыгласія”? Калі не, то ў чым іх розніца?
2. Што такое беларуска-рускі і руска-беларускі білінгвізм?

3. Чым розніцца білінгвізм старажытнай Беларусі і білінгвізм сучаснай Рэспублікі Беларусь?

4. Што такое полілінгвізм? Ці ўласцівы ён Савецкай і постсавецкай Беларусі?

5. У якіх трох аспектах неабходна разглядаць білінгвізм?

6. З чым звязаны псіхалагічны аспект?

7. Што закранае педагагічны бок (аспект) двухмоўя (білінгвізму)?

8. На чым грунтуецца сацыялінгвістычны аспект білінгвізму?

9. Што такое “дзяржаўная мова” і колькі іх было, ёсць і будзе ў Рэспубліцы Беларусь?

10. Якія прынцыповыя адрозненні сучаснай беларускай мовы ад рускай у фанетыцы? У лексіцы? У фразеалогіі? У графіцы і арфаграфіі? У словаўтварэнні? У марфалогіі? У сінтаксісе? У стылістыцы?

11. Што з’яўляецца аб’ектам і прадметам вывучэння такой навукі, як сацыялінгвістыка?

12. Чым розняцца “Сацыялінгвістыка” В.Д. Бандалетава (Масква, 1987) і “ Сацыяльная лінгвістыка” Н.Б. Мячкоўскай (Масква, 1996. – 2 выд.)?

13. Чым адрозніваецца білінгвізм у літаратурна-мастацкіх тэкстах (рускамоўных, беларускамоўных і інш.)?

Н.Г. Чернышевский

О классификации людей по языку / Очерк научных понятий по некоторым вопросам всеобщей истории // Хрестоматия по истории русского языкознания / под. ред. Ф.П. Филина. – Москва: Высш. школа, 1973. – С. 200–202. Переклад наш.

Чым па сутнасці вызначаецца прыналежнасць чалавека да той групы, да якой дабравольна належыць ён? – Яго пачуццём: “гэтыя людзі – мае людзі”, і пачуццём кожнага з іх аб ім: “ён – наш чалавек”. Самая моцная аснова гэтага пачуцця – аднолькавасць мовы: “ мае людзі – людзі, што гавораць маёй мовай”, “чалавек, які гаворыць нашай мовай – наш чалавек”.

У гэтым прычына важнасці, што мае для гісторыі класіфікацыя людзей паводле мовы; групы, што дае яе, не заўсёды блізка супадаюць з гістарычнымі групамі, але ў большасці выпадкаў супадаюць з імі вельмі блізка, і калі не супадаюць блізка, усё-такі адпавядаюць вельмі магутнай сувязі паміж людзьмі, хоць бы і зусім разнастайных, хоць бы часам і вяржых паміж сабою гістарычных груп. Людзі адной нацыянальнасці –

людзі, якія лічаць адзін аднаго роднымі і таму сапраўды родныя; роднаснасць вызначаецца пачуццём роднасці. Родныя між сабой людзі – гэта тыя людзі, што спазнаюць сябе роднымі.

... Чалавек па сутнасці мысленная сіла; арганізм чалавека толькі праяўленне яго мыслення; таму ўся гукавая дзейнасць органаў чалавечага маўлення тоесная з яго мысленнем; і калі мы будзем гаварыць пра асобнага чалавека, то павінны сказаць, што яго індывідуальнасць і яго мова абсалютна супадаюць. Тое ж самае і пра народ. Чалавек родзіцца ўжо індывідуальнай істотай; усё наступнае жыццё яго – праява той індывідуальнасці, з якой ён нарадзіўся, таму чалавек ужо нараджаецца здольным мысліць (думаць) толькі пры дапамозе той мовы, якая тоесная з яго індывідуальнасцю і індывідуальнасць чалавека – прадукт індывідуальнасці яго бацькоў, іх індывідуальнасці – прадукты індывідуальнасцей іх бацькоў і г. д. Такім чынам, мова, якой гаворыць чалавек, упаўне абумоўлена яго паходжаннем; ён можа мысліць (думаць) толькі на мове сваіх бацькоў, ніякая іншая мова не можа зрабіцца выражэннем яго разумовай дзейнасці, і калі ён з якога-небудзь выпадку вырас між людзьмі іншай мовы і не ўмее гаварыць на мове сваіх бацькоў, гаворыць толькі на мове чужых яму людзей, сярод якіх вырас, то мова, якой гаворыць ён, будзе па сваёй сутнасці ўсё-такі тоесная з мовай яго бацькоў, гэта сутнасць будзе толькі праяўляцца іншымі гукімі, але, зразумела, праява, не адпаведная сутнасці праявы ў ёй, будзе праявай вельмі нездавальняльнай. Чалавек не можа добра гаварыць ні на якой мове, апроча мовы сваіх бацькоў. Тое самае трэба сказаць і пра народ. Калі якое-небудзь племя мала-памалу забывае сваю мову, прымаючы мову іншага племені, сутнасць чужой мовы, якой з часам заменіцца ранейшая мова, будзе тая ж самая, якую мела ранейшая мова, а тая мова, на якой гаворыць яно, назаўсёды застаецца чужой яму мовай, на якой яно не можа здавальняльна выразіць свае паняцці і якой яно вечна будзе валодаць вельмі блага (дрэнна).

Я. Карскі

Наплыў розных замежных моў у беларускае маўленне // Беларусы. – Мінск: Бел. кнігазбор, 2001. – С. 108–110.

Заходняя частка сярэднярускіх плямён заўсёды судакраналася з палякамі; некаторыя з іх, як сведчыць наш пачатковы летапіс, нават выселіліся з ляхаў. Ужо а priori можна дапусціць, што пры пасрэдніцтве такіх плямён магчыма была перадача некаторых асаблівасцей польскай

мовы ў Заходнюю Русь. Але ў час літоўскага валодання адбыўся цэлы шэраг падзей, якія асабліва цесна зблізілі беларускую народнасць з польскай. Камунікацыя Заходняй Русі з Польшчай пачала ўзмацняцца з часу вядомага шлюбу літоўскага князя Ягайлы з Ядвігай, польскай каралевай (1386 г.). З гэтага часу палякі часта наведваюць Літву і прыглядваюцца да дзяржаўнага і грамадскага жыцця апошняй. На першай пары яны аказваюць нязначны ўплыў у дадзеных тэрыторыях: кожная дзяржава жыве самастойным жыццём і мае сваю асобную туземную ўправу. Але чым далей, тым большым становіцца наплыў палякаў у Літву, распаўсюджанне іх звычаяў і знаёмства з мовай. Іх уплыў асабліва ўзрос пасля заканадаўчых мер, напрыклад, акта Гарадзельскага (1413 г.), граматы Уладзіслава (1443 г.) і інш., накіраваных да ўраўнення ў правах падданных Літоўскай дзяржавы з палякамі. Новаяўленныя ў Літве сеймы, магдэбургскае права, заклікаўшае да дзяржаўнага жыцця вышэйшы і сярэдні гарадскія класы грамадства, усё гэта прымушала звярнуць асаблівую ўвагу на мову, галоўны праваднік грамадскіх інтарэсаў. Зразумела, што для сеймаў і ратуш не магла быць прыгоднай мова богаслужбовых кніг, як ужо аказалася яна няёмкай у Заходняй Русі, як часткова і ў Усходняй для грамад і актаў; патрэбна было звярнуцца да мовы народнай; а з прычыны таго, што ў ёй не было шматлікіх тэрмінаў для выражэння новых паняццяў, то іх прыйшлося браць з іншых моў, і найперш з польскай ці пры пасрэдніцтве яе з заходніх, бо з ёй былі знаёмыя, у выніку прыватных зносін з Польшчай, вышэйшы і часткова сярэдні класы. Моўныя зносіны Літоўскай Русі з палякамі асабліва ўзмацніліся пасля вядомай Люблінскай уніі (1569 г.), калі Літва прыняла ў сябе значны прыліў (прыток) польскай шляхты, што гаварыла па-польску, і асабліва іезуітаў, якія тут жа пасля свайго прыбыцця ў Літву сталі ўсталёўваць польскія школы (у спасылцы: Лаппо И.И. Великое Княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория. – Т. 1. – Спб., 1901. – С. 499–503). Цяпер польскі ўплыў ужо не абмяжоўваўся адной літоўскай знаццю і гарадскім саслоўем, а распаўсюдзіўся і на просты народ, асабліва, калі да інтарэсаў сеймаў і гарадской управы далучыліся яшчэ рэлігійныя, – прапагандаванне царкоўнай уніі, якая і была ўведзена ў 1596 г. на саборы ў Брэсце. З узмацненнем польскага элементу ў Літоўскай Русі пасля ўвядзення царкоўнай уніі, больш паспяхова распаўсюджваецца тут і польскі каталіцызм, што асабліва моцна ўплывае на просты народ у справе паведамлення яго мове польскіх элементаў. Не магло ўтрымаць

беларускае насельніцтва ад уплыву польскай мовы і праваслаўнае духавенства, а пасля ўніяцкае прэстыжам мовы Царквы, якая наклала свой магутны адбітак на мову Усходняй Русі: яно было мала знаёмае з апошнім у выніку сваёй амаль пагалоўнай неадукаванасці або апалячвання. І вышэйшае духавенства мала чым адрознівалася ад ніжэйшага: яно больш клапацілася (пра людскія выгоды і забавы (уцехі), чым пра сваю духоўную паству (парафію). Нават манастыры, якія ў старажытнай Русі заўсёды былі расаднікамі асветы, у Літве, з выключэннем двух-трох (Супрасльскага, Віленскага, Троіцкага, Св.-Духава), таксама ў большасці выпадкаў знаходзіліся ў заняпадзе (“запустеніи”).

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Што з’яўляецца асновай усялякай камунікацыі (моўных зносін)? Адказ пацвердзіце ўрыўкамі з мастацкай або публіцыстычнай літаратуры.

2. Што можна сказаць пра сацыякультурную прастору сучаснай беларускай мовы? Чым дыкуюцца спрадвечныя моўныя (маўленчыя) кантакты беларусаў, рускіх, украінцаў, палякаў, літоўцаў, латышоў і іншых народаў (як непасрэдна ў Рэспубліцы Беларусь, так і за яе межамі)? Пацвердзіце адказы разнастайнымі прыкладамі.

3. Што такое моўная “трасянка”? Гэта праява індывідуальнага маўлення ці агульнай культуры чалавека, групы людзей, народа, нацыі? Пакажыце свае адказы на матэрыяле розных слоўнікаў (двухмоўных, трохмоўных, шматмоўных).

4. Дакажыце, што сапраўды шматлікія намінацыі з агульнаславянскімі каранямі ўжо сталі ўласнабеларускімі, уласнарускімі, уласнаўкраінскімі, уласнапольскімі і г. д. Ці будзе правільнай спасылка ў такога роду лексемах і фраземах на наяўнасць спецыфічных фанетычных і словаўтваральных рыс: *ваяка, ваяўнічы* (бел.), *воин, воинственный* (руск.), *слід, послідовний* (укр.) і г. д. ?

5. Адкажыце на пытанне: “Чаму нельга лічыць фразеалагічнымі адрозненнямі фразеалагізмы тыпу бел. *вялікі князь, іду на вы, ад малага да вялікага, (а)гарод гарадзіць, аддаць богу душу*, руск. *великий князь, иду на вы, от мала до велика, огород городит, отдать богу душу*, укр. *великий князь, іду на ви, від мала до велика, город городити, одати богу душу* і г.д.”? Якія ж на самой справе гэта адрозненні? Падмацуйце свае адказы прыдуманымі ці выпісанымі з мастацкай або публіцыстычнай літаратуры кантэкстамі (тэкстамі).

6. Як перакладаюцца на беларускаю мову сапраўдныя фразеалагічныя адрозненні накіраваны *вверх тормашками, из уст в уста, спустя рукава, олух царя небесного, одним миром мазаны, пуганая ворона и куста боится* і г. д.? Зробіце пераклад самастойна і праверце яго па так званых перакладных ці этымалагічных беларуска-рускіх і руска-беларускіх слоўніках.

7. Пакажыце розную стылёвую і стылістычную афарбоўку ў рускамоўных і беларускамоўных кантэкстах (тэкстах) з фразеалагізмамі *альфа і амега, пачынаць з азоў, азы ды букі, не адрозніваць ад іжыцы аза, прапісаць іжыцу, стаяць фертам, ад іжыцы да аза, ад альфы да амегі, ні на ёту, ад дрэва пазнання добра і зла, пакланяцца залатому цяльцу, чысты як агнец* і г. д.

Прыкладная тэматыка рэфератаў

1. Мова і маўленне ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму (полілінгвізму).
2. Разнавіднасці двухмоўя ў Рэспубліцы Беларусь.
3. Разнавіднасці шматмоўя ў Рэспубліцы Беларусь.
4. Фанетычная інтэрферэнцыя ў Рэспубліцы Беларусь.
5. Акцэнтная інтэрферэнцыя ў Рэспубліцы Беларусь.
6. Лексічная інтэрферэнцыя ў Рэспубліцы Беларусь.
7. Словаўтваральная інтэрферэнцыя ў Рэспубліцы Беларусь.
8. Марфалагічная інтэрферэнцыя ў Рэспубліцы Беларусь.
9. Сінтаксічная інтэрферэнцыя ў Рэспубліцы Беларусь.
10. Мова і грамадства ў Рэспубліцы Беларусь.
11. Моўная палітыка ў Рэспубліцы Беларусь.
12. Канцэптуальная і моўная карціна свету.
13. Наіўная і навуковая карціна свету.
14. Мадэль свету як праграма паводзін асобы і калектыву.
15. Лінгвакультурнае мадэляванне карціны свету.
16. Агульнасць канцэптасфер рускай і беларускай моў.
17. Канцэпцыя лінгвакультурнай супольнасці ўсходнеславянскіх моў.
18. Індывідуальныя і агульначалавечыя канцэптасферы.
19. Ключавыя канцэпты (канстанты) беларускай і рускай культур.

Практыкаванне 2. Выпішыце беларусізмы з вершаў І. Шклярэўскага і Б. Спрычана, вызначце мастацкія функцыі беларусізмаў. Адкажыце на пытанне: “У якіх выпадках можна гаварыць пра прыналежнасць выпісаных слоў абедзвюм мовам?”

И. Шкляревский. Жалобы счастья

Руки болят! Ноги болят!
Клевер скосили. Жито поспело.
Жито собрали. Сад убирать.
Глянeshь, а греча уже покраснела.
Гречу убрали. Лён колотить.
Лён посушили. Сено возить.
Сено сметали. Бульбу копать.
Бульбу вскопали. Хряка смалить.
Клюкву мочить. Дровы пилить.
Ульи снимать. Сад утеплять.
Руки болят! Ноги болят!

Б. Спринчан. Белорусские месяцы

Тишина.

И только ветки в стужу
Взрагивают инеем пыля.
Но корней и Студзень не остудит –
Согревает их сама земля.
Месяц Лютый не такой уж лютый,
Потускнело серебро зимы –
Девальвацию её валюты
С одобрением принимаем мы.
Свистнул ветер под сосной высокой,
Сток сугроба на припеке сник.
Запахом берёзового сока
Из лесу сочится Сакавік.
Вот подснежник, землю пробуравив,
Выдал на-гора огонь цветка,
Следом травы из-под листьев ржавых
В мир несут красу Красавіка,
Рошу, что вчера была безмолвной,
Переполнил вдруг грачиный грай,
К нам, сверкая обручами молний,
Бочки туч с дождями катит Май.
И когда порою предвечерней
В земляничные пойдём места
Над червонной ягодою Чэрвень

Подмигнёт лукаво из куста.
Ветерок с калины сдует кипень,
И над буйством зрелость верх возьмёт,
И запахнет цветом липы Липень,
Из зарей польётся в соты мёд.
Белорусский август – это Жнівень,
Корень – в жниве, это жизнь сама.
Золото, созревшее на ниве,
Жнівень засыпает в закорма.
В Верасні, когда упругий вереск
Выкинет лиловые цветки,
Мы с тобою в бор пойдём проверить,
Есть ли там, в бору, боровики.
В месяце Кастрычніку кострами
Вспыхнут кроны красные рябин.
Зяби клин – вослед за тракторами,
За ветрами – журавлиный клин.
Листья падают, и в Лістападзе
Гаснут и теряют колер свой,
Их ручьи затягивают в пади,
Дворники сметают с мостовой.
И летит на землю снегом Снежань,
Стынет бор в слепящей белизне.
Молодой мороз дыханьем свежим
Девушек румянит на лыжне.

Заўвага. Абодва прыведзеныя тэксты ўзятыя з працы А.М. Бардовіча, А.А. Гіруцкага і Л.В. Чарнышовай “Супастаўляльны курс рускай і беларускай моў” (Мінск: Універсітэцкае, 1999. – С. 201–203, на рускай мове).

ТЭМА № 3

МОВА І КУЛЬТУРА: ПРАБЛЕМЫ ЎЗАЕМАДЗЕЯННЯ І ЎЗАЕМАСУВЯЗІ

Праграмныя пытанні:

1. Мова як сродак мыслення і камунікацыі.
2. Пераемнасць у развіцці культуры.
3. Пастулаты “ад культуры да мовы” і “ад мовы да культуры”.
4. Спецыфічны шлях развіцця беларускай (рускай) нацыянальнай культуры.

Дадатковая літаратура

1. Абабурка, М.В. Стылістычна абмежаваная лексіка ў мове беларускай мастацкай літаратуры / М.В. Абабурка. – Мінск: Выш. школа, 1981. – С. 3-47.
2. Абабурка, М.В. Станаўленне і развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2000. – 204 с.
3. Аверинцев, С.С. Попытки объясниться: беседы о культуре / С.С. Аверинцев. – Москва: Правда, 1988. – 45 с.
4. Богданович, А.Е. Пережитки древнего мирозозерцания у белорусов / А.Е. Богданович. – Гродно: Губ. типогр., 1895.– 186 с.
5. Булыка, А.М. Красамоўства ў Беларусі/ А.М. Булыка, Л.М. Мінакова, А.А. Станкевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 2002. – 288 с.
6. Григорьев, А.А. Концепт и его лингвокультурологические составляющие / А.А. Григорьев // Вопросы философии. – 2006. – № 3. – С. 64–76.
7. Дорошевич, Э.К. Очерк истории эстетической мысли Белоруссии / Э.К. Дорошевич, В.М. Конон. – Москва: Искусство, 1972. – 320 с.
8. Язык и культура: сб. обзоров / отв. ред. Е.О. Опарина. – М.: РАН, 1999. – 109 с.
9. Янко, Т.Е. Коммуникативные стратегии русской речи / Т.Е. Янко. – Москва: Яз. слав. культ., 2001. – 384 с.

Індывідуальнае і фронтальнае апытванне

1. Чым адрозніваюцца звычайныя азначэнні тэрмінаў “мова” і “культура” ад навуковых (акадэмічных, энцыклапедычных) дэфініцый?
2. Чаму мова лічыцца асновай культуры?
3. Чаму праблема ўзаемадзеяння мовы і культуры з’яўляецца адным з актуальных аспектаў даследавання сучаснай беларускай (рускай) мовы? Культуры? Лінгвакультуралогіі?
4. Што такое “моўны шавінізм”? Пурызм? Нацыяналізм?
5. Што такое міжмоўныя амонімы і паранімы?

6. Ці з'яўляецца тая або іншая мова культурнай каштоўнасцю?
7. Ці супадаюць нормы той або іншай мовы з нормамі дадзенай культуры?
8. Што такое лінгвакультурная прастора?
9. Што такое “тэорыя моўнай адноснасці”?
10. Чаму вучылі нас В. Гумбальт, А. Патабня, Э. Бенвеніст і інш., аналізуючы ўзаемадзеянне мовы і культуры?
11. Чаму “моўны знак” становіцца “экспанентам культуры”?
12. Які ўплыў робіць культура на развіццё мовы?
13. Як разумець выраз “Літаратурна-мастацкі твор нацыянальны па форме і сацыялістычны (сацыяльны) па змесце”?
14. Чаму М.І. Жынкін лічыць мову “механізмам, які адкрыў перад чалавекам вобласць (галіну) свядомасці”?
15. Што сказаў К. Леві-Стос пра ўзаемадзеянне мовы і культуры?

А. Потебня. Мысль и язык // Хрестоматия по истории языкознания XIX–XX веков; сост. В.А. Звегинцев. – Москва, 1956. – С. 117–118.

Збліжэнне мовазнаўства з псіхалогіяй, пры якім стала магчымай думка шукаць рашэнне пытанняў аб мове ў псіхалогіі і, наадварот, чакаць ад даследаванняў мовы новых адкрыццяў у галіне псіхалогіі, пабуджаючы новыя надзеі, у той жа час сведчыць, што кожная з гэтых навук па-рознаму ўжо дасягнула значнага развіцця. Перш чым мовазнаўства стала мець патрэбу ў дапамозе псіхалогіі, яно павінна было выпрацаваць думку, што і мова мае сваю гісторыю і што вывучэнне яе павінна быць параўнаннем яе цяперашняга з мінулым, што такое параўнанне, пачатае ўнутры адной мовы, уцягвае ў сваё кола ўсе астатнія мовы, г. зн. што гістарычнае мовазнаўства непадзельнае з параўнальным. Думка пра параўнанне ўсіх моў ёсць для мовазнаўства такое ж вялікае адкрыццё, як ідэя чалавецтва для гісторыі. І тое і гэтае заснавана на несумненнай, хоць многімі неўсвядомленай ісціне, што пачаткі, развіцця жыццём асобных моў і народаў, разнастайныя і не змяняюцца адзін адным, але ўказваюць на іншыя і патрабуюць з боку іх дапаўнення. У супрацьлеглым выпадку, г. зн. калі б мовы былі паўтарэннем аднаго і таго ж у іншай форме, параўнанне іх не мела б сэнсу, дакладна так, як гісторыя была б адной, стамляльнай таўталогіяй, калі б народнасці сцвярджалі зады, не ўносячы новых пачаткаў у жыццё чалавецтва. Гавораць звычайна пра гістарычную і параўнальную метуду мовазнаўства; гэта ж

столькі метады, шляхі даследавання, колькі і асноўныя ісціны навукі. Параўнальнае і гістарычнае даследаванне само па сабе было пратэстам супраць агульнай лагічнай граматыкі. Калі яно падкапала яе асновы і сабрала значны запас прыватных законаў мовы, тады толькі стала немагчыма прымірыць новыя фактычныя дадзеныя са старой тэорыяй: новае віно запатрабавала новыя мяшкі. На рубяжы (мяжы) двух напрамкаў навукі стаіць Гумбальт – геніяльны прадвеснік новай тэорыі мовы, не зусім поўна вызваленай ад акоў (ланцугоў, кайданаў) старой. Штайнталь першым, як здаецца, паказаў у Гумбальце гэту барацьбу тэорыі і практыкі або, дакладна сказаць, дзвюх супрацьлеглых тэорый, а разам і тое, на які бок павінна схіліцца перамога паводле суджэння нашага часу.

З іншага боку, псіхалогія не магла і ўсяліць (унушыць) філолагу ніякіх чаканняў (вынікаў), калі б да гэтай пары заставалася апісальнай навукай. Усялякая навука караніцца ў назіраннях і думках, уласцівых звычайнаму жыццю; далейшае яе развіццё ёсць толькі шэраг пераўтварэнняў, выкліканых першапачатковымі дадзенымі, памеры таго, як заўважаюцца ў іх нязгоднасць (недарэчнасць). Так і першыя псіхалагічныя тэорыі прымыкаюць да жыццёскага погляду на душу. Саманазіранне дае нам масу псіхалагічных фактаў, якія абагульняюцца ўжо людзьмі, што не перавышаюць узровень мовы паводле свайго разумовага развіцця.

Арнольд Міхневіч. Мова ў кантэксце культуры // Роднае слова. – 2009. – № 2. – С. 33–34.

Лексема *мова* можа ўказваць на тры асноўныя віды сродкаў зносін чалавека. Па-першае, на чалавечую мову як адрозную рысу *homo sapiens* (чалавека разумнага), які мае таксама родавую характарыстыку *homo loquens* (чалавека, які гаворыць). Па-другое, на канкрэтную натуральную этнамову – беларускую, кітайскую, англійскую, арабскую і г. д. Нарэшце, мовай называюць тую ці іншую знакавую сістэму, як правіла дапаможную, але вельмі важную ў культурных адносінах, напрыклад мова матэматыкі, мова дарожных знакаў, мова жэстаў, мова кінамастацтва і інш. Усе пералічаныя значэнні лексемы *мова* істотныя для разумення тэрміна *культура*. Згодна з адным з падыходаў *культура* разглядаецца як сукупнасць самых разнастайных тэкстаў, створаных на падставе шматлікіх і розных знакавых сістэм. Гэта так званая знакавая канцэпцыя культуры.

Калі зыходзіць са знакавай канцэпцыі культуры (узгадаем старое выслоўе: колькі моў ты ведаеш, столькі разоў ты чалавек), то паняццем,

што звязвае мову і культуру, будзе паняцце моўная асоба. Багатая ў культурных адносінах моўная асоба адрозніваецца трыма найважнейшымі ўласцівасцямі: колькасцю моў, якімі яна валодае; глыбінёй, якасцю валодання кожнай з моў (знакавых сістэм); лёгкасцю, нязмушанасцю пераходу ад адной знакавай сістэмы да іншай, або здольнасцю “перакладу” з мовы на мову.

Для правільнага разумення суадносін мовы і культуры ў кантэксце агульначалавечых дасягненняў неабходна адрозніваць паняцці *культура* і *цывілізацыя*. Культуру можна разумець як вынік і выражэнне волі і памкненняў чалавека да самафарміравання; цывілізацыю – як сукупнасць дасягненняў тэхнікі і тэхналогій і звязаных з імі лепшых умоў жыцця, жыццёвага камфорту. У адносінах да культуры чалавек выступае як яе творца і носьбіт, як духоўная істота; у адносінах да цывілізацыі – як спажывец. Менавіта ў кантэксце культуры ў чалавека фарміруюцца тры віды, тры ўзроўні моўных патрэб, якія існуюць гэтак жа рэальна, як і патрэбы матэрыяльныя (ежа, піццё, адзенне, жылло і г. д.) і духоўныя (адукацыя, ідэалогія, мастацтва, маральныя нормы і пад.).

На першым узроўні мова выступае як сродак гамінізацыі (ачалавечвання) немаўляці-дзіцяці і ўтварае зыходную і абавязковую ўмову фарміравання чалавека разумнага. На другім – мова культывіруецца як матэрыял чалавечай дзейнасці (перш-наперш камунікатыўнай) і выкарыстоўваецца як інструмент эфектыўных зносін, як зброя, прылада духоўнага ўздзеяння на людзей, як ключ да нацыянальнай і сусветнай культуры, як сродак паглыбленай і бесперапыннай сацыялізацыі асобы. Нарэшце, на трэцім узроўні мова ператвараецца ў аб’ект спецыяльнага моўнага канструявання (“вынаходніцтва моў”), становіцца мэтай стваральна-пераўтваральнай дзейнасці індывідуума, калектыву, грамадства.

У межах узроўневых тыпаў моўных патрэб могуць быць акрэслены функцыі мовы ў асобасным авалоданні дасягненнямі культуры. У тэарэтычным плане мовы патрэбны чалавеку, які авалодвае культурай, у наступных формах і для наступных мэт. Перш за ўсё, нованароджанаму неабходна апynuцца ў атмасферы чалавечых зносін і чалавечай мовы – сігнальнай сістэмы з так званым падвойным чляннем (г. зн. чляннем моўнага патоку на знакі і фігуры або словы і гукі, чаго няма ў жывёльных сігналацыях). Менавіта чалавечая мова служыць сродкам ператварэння біялагічнай істоты ў істоту сацыяльную. На гэтым этапе ўзнікаюць такія моўна-культурныя праблемы, як інтэнсіўнасць і

разнастайнасць моўных і эмацыянальных зносін у сям’і, яслях – на самых ранніх этапах жыцця маленькага чалавека.

Але чалавечая мова заўсёды выступае ў канкрэтнай этнічнай форме. Іншымі словамі, малому ў яго культурным станаўленні патрэбна родная, нацыянальная мова, або “матчына мова” (як зыходная для дзіцяці форма існавання родавай мовы) ва ўсіх аспектах яе бытавання: мова сям’і, мова першасных зносін, знакавыя сістэмы духоўнага жыцця этнасу, прыроды, працы, побыту, народнай педагогікі, псіхалогіі і ідэалогіі, рытуалаў, этыкету – усіх сфер зносін, што фарміруюць нацыянальны характар. Далей запатрабаванымі стануць нацыянальная літаратурная мова ў яе функцыянальна-стылёвай, жанравай, гістарычнай, сацыяльнай, асобаснай дыферэнцыяцыі.

Паступова складваюцца і іншыя моўныя (семіятычныя) патрабаванні, што пашыраюць культурны кругагляд асобы. Адзначым некаторыя разнавіднасці моў, што адкрываюць шлях да культуры:

- мовы міжнацыянальных, міжэтнічных, міжрэгіянальных, міждзяржаўных зносін (нацыянальныя мовы, класічныя мовы, замежныя мовы, сусветныя мовы, афіцыйныя мовы ААН, мовы нашых суседзяў – літоўская, руская, латышская, украінская, польская, іншыя катэгорыі моў);

- сацыяльныя дыялекты і “падмовы” ў межах розных этнамоў (семіялагічныя сістэмы фальклору, рэлігій, міфалогій, традыцый, рытуалаў, абрадаў, гульні, этыкету);

- мовы навуковых ведаў (тэрміналагічныя сістэмы, формульныя мовы, навуковыя стылі, выкарыстанне замежных моў у сферы навукі);

- другасныя семіятычныя “мадэлюючыя сістэмы” мастацтваў і культуры (мовы слоўнай творчасці, жывапісу, музыкі, кіно, тэатра, тэлебачання, семіётыка горада, музея, інтэр’ера, рэкламы, моды, дызайну);

- фармалізацыя мовы для апрацоўкі інфармацыі ў сферы эканомікі, навучання, ваеннай справы, кіраўніцкай дзейнасці, сацыяльнага прагназавання і г. д.;

- камп’ютарныя мовы розных тыпаў;

- натуральныя і штучныя коды і дапаможныя знакавыя сістэмы (генетычны код, “мовы” прыроды, коды жывёл, тэхнічныя сігнальныя сістэмы, эсперанта і іншыя штучныя мовы);

- метафорыка тэрміна *мова* як адлюстраванне разнастайнасці інфармацыйна-семіятычных патрэб чалавека і грамадства (параўн.: мова дружбы, мова кахання, мова птушак, мова прыгнечання, мова варожасці і многія іншыя пазначэнні сітуацый, калі чалавек прымае і перадае разнастайную інфармацыю).

Асобны аспект праблемы “мова ў кантэксце культуры” ўзнікае пры разглядзе канкрэтных суадносін беларускай мовы і беларускай культуры. У гэтым плане могуць быць пастаўлены і разгледжаны такія праблемы, як мова і нацыянальная самасвядомасць, мова і пошук нацыянальнай ідэі, беларускае пісьменства ў гісторыі і сучаснасці, мова ў сістэме нацыянальнай адукацыі і выхавання, мова ў афіцыйных зносінах, мова і сродкі масавай інфармацыі, мова і развіццё беларускай літаратуры, мова і пераклад, гісторыя беларускага мовазнаўства, культура нацыянальнай мовы як грамадскай з’явы, культура індывідуальнага маўлення і інш.

Існуе мноства прыватных праблем культуры моўнай асобы. Адна найбольш з актуальных – гэта багацце індывідуальнага лексікону. Слова роднай мовы, якія рэальна існуюць, але невядомыя, малараzumелыя або незразумелыя зусім носьбіту гэтай мовы, называюць агнонімамі. У колькасных адносінах агнонімы могуць быць ахарактарызаваны як рознасць паміж мноствам слоў, якімі валодае этнаасоба. Паколькі нацыянальны лексікон не можа быць да канца злічаны, а таксама паколькі індывідуальныя лексіконы ніколі не супадаюць, то не можа быць дакладна вызначана і колькасць актуальных для асобы агнонімаў. Сама ж з’ява агнаніміі не падлягае сумненню. Калі, згодна з вядомым выслоўем, “слоўнік – гэта сусвет у алфавітным парадку”, то багацце індывідуальнага лексікону можа разглядацца як найважнейшы паказчык уключанасці моўнай асобы ў сусветную і нацыянальную культуру. Урэшце, слова, застаючыся фактам мовы, выступае як носьбіт ведаў, зброя культуры, інструмент пошуку сэнсу, ступень да інтэлектуальнай свабоды, прыступка ў храм духоўнасці.

Адзін з культурна-практычных аспектаў праблемы “мова ў аспекце культуры” заключаецца ў існаванні дзяржаўна-грамадскіх інстытутаў, мэта якіх – захаванне, развіццё, пашырэнне, даследаванне беларускай мовы. Такія інстытуты разнастайныя па форме, сродках і віду дзейнасці, але разам яны ўтвараюць адпаведны “моўны пласт” нацыянальнай культуры. Найважнейшыя з іх такія: дзяржаўны Закон аб мовах у Рэспубліцы Беларусь, канстытуцыйнае замацаванне беларускай мовы як адной з дзяржаўных, рэспубліканскае Таварыства беларускай мовы, наяўнасць літаратурнай формы нацыянальнай мовы, штогадовае правядзенне Дня роднай мовы і Дня беларускага пісьменства, часопіс “Роднае слова”, Інстытут мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук і кафедры беларускай мовы ў навучальных установах, энцыклапедыя

“Беларуская мова” і шматлікія падручнікі па ёй, функцыянаванне розных выдавецтваў, у тым ліку спецыялізаваных – “Беларуская энцыклапедыя”, “Мастацкая літаратура” і інш.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Што вы можаце сказаць адносна станаўлення індыйскай і грэцкай культур? Індаеўрапейскай сям’і моў і яе славянскай групы? Усходнеславянскай падгрупы? Ці ў такім плане развіваліся культуры ўсходніх славян? Пацвердзіце ўсё прыкладамі, узятымі з розных беларускамоўных энцыклапедый і энцыклапедычных даведнікаў.

2. Чаму мова з’яўляецца ўніверсальным сховішчам нацыянальнай самасвядомасці? Дакажыце гэта на аналізе сучаснай беларускай (рускай) лексікі і фразеалогіі (можна паасобку).

3. Што такое “тэорыя моўнай адноснасці”? Э. Сэпіра і Б. Уорфа? Пакажыце розныя тлумачэнні гэтай праблемы аўтарамі навучальных дапаможнікаў па агульным мовазнаўстве.

4. Чым адрозніваецца мова ад культуры, а культура ад мовы таго ці іншага народа (шэрагу народаў)? Пакажыце адказы на прыкладах роднай (любімай) мовы. Прывядзіце некалькі выказванняў сусветнавядомых аўтарытэтаў.

5. Растлумачце больш падрабязна наступную характарыстыку мовы: “Мова – складнік культуры і яе прылада, гэта рэчаіснасць нашага духу, аблічча культуры, яе транслятар...”

6. Чаму мова адлюстроўвае нацыянальныя асаблівасці кожнага народа, яго ментальнасць? Пакажыце гэта на самых розных прыкладах.

7. На думку антрапалагаў, культура складаецца з 4 элементаў: канцэптаў (паняццяў), адносін, каштоўнасцей і правіл. На думку лінгвістаў, мова – гэта натуральная знакавая сістэма, якая з’яўляецца галоўным сродкам зносін і працэсу мыслення ў чалавечым калектыве (грамадстве), яна служыць інструментам намінацыі і камунікацыі. Ці вынікае з усяго гэтага тое, што асноўныя функцыі мовы – ствараць, развіваць, захоўваць і перадаваць культуру рэгулярна, пастаянна, з году ў год, з пакалення ў пакаленне кожнага народа? Дайце разгорнутыя адказы на такое няпростое пытанне.

8. Чаму лічыцца значнай колькасцю такі факт, што парэміялагічны фонд той ці іншай мовы з’яўляецца асновай фарміравання культурных каштоўнасцей? Дакажыце гэта на шэрагу прыкладаў з рускай і беларускай парэміялогіі.

9. Успомніце ці выпішыце з парэміялагічных слоўнікаў прыказкі і прымаўкі, якія адлюстроўваюць дружбу або адносіны да дружбы прадстаўнікоў розных культур. Пакажыце, у якой меры і ступені гэтыя адносіны ўніверсальныя, а ў якой – нацыянальна-спецыфічныя?

10. Прачытайце артыкулы А. Міхневіча “Мова і ідэалогія” і “Мова ў кантэксце культуры” ў часопісе “Роднае слова” за 2009 г. (№ 2, С. 15–17) і выкажыце свае думкі наконт 2 трыяд: “мова – ідэалогія – культура” і “мова – нацыя (нацыянальная асоба) – культура”.

11. Чаму нельга ставіць знак роўнасці паміж тэрмінамі “мова”, “культура”, “цывілізацыя”, “ідэалогія”? Пацвердзіце адказы на пытанне прыкладамі-выняткамі.

Прыкладная тэматыка рэфератаў

1. Мова як аснова культуры.
2. Мова і культура як дзве лінгвакультуралагічныя сутнасці.
3. Узаемаабумоўленасць мовы і культуры беларускага народа.
4. Фразеалогія і метафорыка – захавальнікі беларускай (рускай ці іншай) культуры.
5. Парэміялогія – асноўны фонд культуры таго ці іншага народа.
6. Асноўныя прыкметы культурнай канатацыі (намінацыі).
7. Моўная карціна свету і культура.
8. Міфы і легенды беларускага (рускага ці іншага) народа як моўна-культурныя з’явы.
9. Роля міфалагічнага мыслення ў развіцці чалавечай культуры.
10. Беларуская міфалогія і мастацкая літаратура.
11. Станаўленне і развіццё мовы беларускай мастацкай літаратуры.
12. Вобраз чалавека ў беларускай міфалогіі і мастацкай літаратуры.
13. Вобраз нячыстай сілы ў беларускай міфалогіі і мастацкай літаратуры.
14. Традыцыі беларускага (рускага, украінскага, польскага і інш.) народа – элементы сацыякультурнай спадчыны.
15. Звычкі – гістарычна складзеныя формы адносін і паводзін людзей як носьбітаў адной культуры.
16. Абрады як сукупныя сімвалічныя і стэрэатыпныя дзеянні пэўнага калектыву ў адпаведнасці з сацыяльнымі запатрабаваннямі, каштоўнасцямі і нормамі.
17. Дыялектыка моўных і культурных норм, каштоўнасць іх захавання ці парушэння ў дыскурсах розных лінгвакультур.

Практыкаванне 3. Перакладзіце фрагменты тэкстаў з беларускай мовы на рускую і з рускай на беларускую, паказаўшы ўзаемадзеянне не толькі адной мовы і культуры, але і ўзаемаўплыў абедзвюх моў і культур.

I

Звераватую панурасць Лявону Бушмару перадаў бацька – княжацкі дробны арандатар. Памёр ён тады, калі Расія ваявала з немцамі. Акрай таго лесу, які ўсё жыццё сваё вартаваў яго бацька, арандаваў ён ад князя добрую дзялянку зямлі. Калі ажаніўся і аддзяліўся ад бацькі – забудоваўся на арэндзе, усё ў лік арэндных выплатак князю. Гэта быў стары моцны, як дуб. Пражыў ён на свеце год, мусіць, з дзевяноста і рабіў усё да самых апошніх дзён сваіх. Нават казалі, што гадзін за дзве да смерці з’еў яшчэ пару цвёрдых антонавак – гэтак сканаў у памяці і без думак пра смерць; доктара пры ім не было ніколі, да самых малых дзён і аж да сканання. Не любіў ён доктарскіх лекаў, зваў гэта прымхаю, панскаю выдумкаю, хоць паноў сам не цураўся. Не верачы ў дактароў, ён гаварыў, што чалавек павінен як мае быць працаваць, колькі трэба выпасца, у меру, смачна з’есці – і тады будзе здароў. Калі прыязджаў, бывала, у свае лясы князь, ён, разам з іншымі княжацкімі дзедзічамі і гэтакімі, як сам, дробнымі арандатарамі, заўсёды з’яўляўся ў маёнтак – стаяў там з усімі перад ганкам па гадзіны дзве без шапкі, пакуль выйдзе з імі павітацца князь. Тады цалаваў князю ў калена (у руку цалавалі толькі самыя буйныя дзедзічы і маёнтаўскія фундатары) і ішоў адразу дадому, ніколі не застаючыся пагаварыць з людзьмі.

(К. Чорны. Лявон Бушмар)

II

В морозы в бане Гуськовых, стоящей на нижнем огороде у Ангара, поближе к воде, случилась пропажа: исчез хороший, старой работы, плотничный топор Михеича. Сроду, когда надо было что-то убрать от чужих глаз, толкали под непришитую половицу сбоку от каменки, и старик Гуськов, крошивший накануне табак, хорошо помнил, что он сунул топор туда же. На другой день хватился – нет топора. Обыскал всё – нет, поминай как звали. Зато, облазив вдоль и поперек баню, обнаружил Михеич, что топор – не единственная его потеря: кто-то, хозяйничавший здесь, прихватил заодно с полки добрую половину листового табаку-самосаду и позарился в предбаннике на старые охотничьи лыжи. Тогда-то и понял старик Гуськов, что вор был дальний и топора ему больше не видать, потому что свои, деревенские, лыжи не взяли бы.

Настёна узнала о пропаже вечером, после работы. Михеич за день не успокоился: где теперь, в войну, возьмёшь такой топор? Никакого не возьмёшь, а этот был словно игрушечка – лёгкий, бриткий, как раз под руку. Настёна слушала, как разоряется свёкор, и устало думала: чего уж так убиваться по какой-то железяке, если давно всё идёт вверх тормашками. И лишь в постели, когда перед забытьём легонько занывает в покое тело, вдруг ёкнуло у Настёны сердце: кому чужому придёт в голову заглядывать под половицу? Она чуть не задохнулась от этой нечаянно подвернувшейся мысли, сон сразу пропал, и Настёна долго лежала в темноте с открытыми глазами, боясь пошевелинуться, чтобы не выдать кому-то свою страшную догадку, то отгоняя её от себя, то снова подбিরая ближе её тонкие, обрывающиеся концы.

(В. Распутин. Живи и помни)

ТЭМА № 4

ЧАЛАВЕК – НОСЬБІТ НАЦЫЯНАЛЬнай МОВЫ І КУЛЬТУРЫ

Праграмныя пытанні:

1. Моўнае адлюстраванне духоўнага жыцця чалавека.
2. Вобраз чалавека ў міфах, фальклоры і мастацкай літаратуры.
3. Моўная асоба і ідэалогія.
4. Гендарныя аспекты лінгвакультуралогіі.

Дадатковая літаратура

1. Абабурка, М.В. Беларускае слова і яго вывучэнне / М.В. Абабурка. – Мінск: Выш. школа, 1986. – С. 3–83.
2. Абабурка, М.В. Сучасны літаратурна-мастацкі расповед / М.В. Абабурка, В.М. Саўчанка. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2011. – 260 с. – С. 4–118.
3. Воробьёв, В.В. Культурологическая парадигма русского языка / В.В. Воробьёв. – Москва: ИРЯП, 1994. – 75 с.
4. Головин, Б.Н. Основы культуры речи / Б.Н. Головин. – Москва: Высш. школа, 1980. – 335 с.
5. Каваленка, В.А. Міфа-паэтычныя матывы ў беларускай літаратуры / В.А. Каваленка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 320 с.
6. Карасик, В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В.И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2002. – С. 89–116.
7. Культура Беларусі: энцыклапедыя: у 6 т. / гал. рэд. Т.У. Бялова. – Мінск, 2010–2016.
8. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику / В.А. Маслова. – 3-е изд. – Москва: Флинта; Наука, 2007. – 296 с.
9. Молчанова, Л.А. Материальная культура белорусов / Л.А. Молчанова. – Минск: Наука и техника, 1968. – 231 с.

Індывідуальнае і франтальнае апытванне

1. Што такое антрапацэнтрызм? Антрапацэнтрычная парадыгма? Змена навуковай парадыгмы?
2. Якая роля адведзена чалавечаму фактару ў мове і культуры?
3. Чаму чалавек з’яўляецца асноўным носьбітам мовы і культуры?
4. Якія тры навуковыя парадыгмы выдзяляюцца традыцыйна?
5. Якія чалавечыя фактары адносяць В.А. Маслава да ліку значных камунікацыйных прыкмет?
6. Што адлюстроўвае тэкст, створаны чалавекам?

7. Чаму лінгвакультуралогія лічыцца прадуктам антрапацэнтрычнай парадыгмы ў лінгвістыцы?

8. Якія спецыфічныя асаблівасці мае лінгвакультуралогія як інтэграваная і сінтэзаваная навука (навучальная дысцыпліна)?

9. Чаму антрапацэнтрычная парадыгма выводзіць на першае месца чалавека з яго мовай?

10. На што ў сваіх працах арыентуе В.М. Тэлія ў апошнія дзесяцігоддзі XX ст.?

11. Адкуль пачынаюцца вытокі антрапацэнтрычнай парадыгмы? Хто зачынальнікі яе?

12. Якія лінгвістычныя дысцыпліны звязаныя з сучасным антрапацэнтрызмам?

13. Што такое лінгвістычны экспансіянізм? Функцыяналізм? Тэкстацэнтрызм?

14. Што за семантыкацэнтрычныя ідэі адстойваюць у сучасным мовазнаўстве Ю. Абрэсін, А. Вежбіцкая і інш.?

15. Якія напрамкі ў антрапацэнтрычнай парадыгме з'яўляюцца надзвычай плённымі?

Б.Л. Уорф

Отношение норм поведения и мышления к языку

“Людзі жывуць не толькі ў аб'ектыўным свеце і не ў свеце грамадскай дзейнасці, як гэта звычайна лічаць, яны ў значнай меры знаходзяцца пад уплывам той канкрэтнай мовы, якая стала сродкам вырашэння для дадзенага грамадства. Было б памылковым лічыць, што мы можам поўнасьцю ўсвядоміць рэальнасць, не звяртаючыся да дапамогі мовы, або што мова з'яўляецца пабочным сродкам вырашэння некаторых спецыяльных праблем моўных зносін і мыслення. На самой жа справе “рэальны свет” у значнай ступені бессвядома будзецца на аснове моўных норм дадзенай групы... Мы бачым, чуем і ўспрымаем так ці інакш тыя або іншыя з'явы галоўным чынам дзякуючы таму, што моўныя нормы нашага грамадства дапускаюць дадзеную форму вырашэння”.

Эдуард Сэпір

Верагодна, большасць людзей згодзяцца са сцвярджаннем, што прынятыя нормы ўжывання слоў вызначае некаторыя формы мыслення і паводзін; аднак гэта дапушчэнне (здагадка) звычайна не ідзе далей за прызнанне гіпатэтычнай сілы філасофскай і навуковай мовы, з аднаго боку, і модных слоўцаў і лозунгаў – з другога.

Абмежавацца толькі гэтым – значыць не разумець сутнасці адной з важнейшых форм сувязі, якую Сэпір бачыў паміж мовай, культурай, псіхалогіяй і якая коротка сфармулявана ў прыведзенай вышэй цытаце.

Мы павінны прызнаць уплыў мовы на разнастайныя віды дзейнасці людзей не столькі ў асобных выпадках ужывання мовы, колькі ў яе пастаянна дзейных агульных законах і ў яе штодзённай ацэнцы ёй тых ці іншых з’яў.

(В.А. Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – Ч. 2. – Москва, 1960. – С. 198).

Мікалай Гуліцкі. Беларуская мова як першааснова нацыянальнай культуры // Роднае слова. – 2009. – №. 2. – С. 23–25.

Вызначаючы нацыю як грамадскую супольнасць, даследчыкі кіруюцца наступнымі крытэрыямі:

- Агульнасць заселенай этнасам тэрыторыі;
- Аднолькавы грамадскі лад і гаспадарча-эканамічны ўзровень;
- Аднолькавая ментальнасць і своеасаблівы характар насельнікаў;
- Адзіная ў сваёй аснове мова на ўсёй тэрыторыі.

Аднак не ўсе гэтыя крытэрыі раўнаважныя. У прыватнасці, тэрытарыяльны паказчык у выніку пэўных гістарычных абставін можа змяняць этнічныя межы на адміністрацыйныя, то звужаючы іх, то пашыраючы пад уплывам мірных пагадненняў ці вайсковых дзеянняў. Гаспадарча-эканамічнае ўладкаванне з удасканаленнем прылад працы, сродкаў вытворчасці ў цэлым, ростам прадукцыйных сіл, а таксама ў залежнасці ад прыродна-кліматычных умоў можа істотна адрознівацца нават у нязначна аддаленых мясцовасцях-рэгіёнах, адны з якіх будуць прагрэсіраваць, іншыя – заставацца нязменна-кансерватыўнымі. Ментальнасць жыхароў, іх псіхалагічны тып з часам можа істотна адрознівацца пад уплывам кантактаў з сумежнымі этнасамі ў залежнасці ад наяўных гандлёвых і культурных цэнтраў, траспартных камунікацый, а таксама пад уздзеяннем прэсы, радыё, тэлебачання, інтэрнэту. Такім чынам, першыя тры асноўныя крытэрыі вызначэння нацыі недастаткова ўстойлівыя, яны зменлівыя, маланадзейныя. І толькі жывая народная мова, зафіксаваная ў шматлікіх пісьмовых помніках, застаецца захавальніцай інтэлектуальнага скарбу этнасу, надзейнай яго ахоўніцай як нацыі. Для пацвярджэння гэтага вываду спашлёмся на такія факты: Літоўская метрыка складаецца з 600 тамоў розных гістарычных дакументаў-помнікаў, значная частка якіх напісана на беларускай мове.

Тры Статуты Вялікага княства Літоўскага ўяўляюць сабой адну з самых ранніх еўрапейскіх канстытуцый (існуюць пераклады на рускую, польскую, украінскую, нямецкую, французскую, лацінскую мовы, зробленыя яшчэ ў XVII–XIX стст.). Трэці Статут быў перакладзены на рускую мову ў 1811 г. у Санкт-Пецярбургу, а ў 1854 г. выдадзены па-беларуску ў Маскве.

Мова – захавальніца ўсёй духоўнай культуры этнасу: па-першае, у вуснай народнай творчасці – паданнях, легендах, песнях, прыказках, прымаўках, загадках – зафіксаваны светапогляд народа, яго эстэтычны густ і маральныя арыенціры, увогуле інтэлектуальны плён і патэнцыял нацыі. Напрыклад, беларусы найбольш поўна сабралі і ўпарадкавалі ўсе жанры вуснай народнай творчасці, акадэмічнае выданне якой склала каля 40 тамоў. Беларусы першыя сярод усходніх славян пачалі кнігадрукаванне на роднай мове і першыя атрымалі на ёй Святое Пісанне ў перакладзе Ф. Скарыны. Службоўца Брытанскага Біблейскага таварыства Уайзман, наведваўшы Беларусь у 1925 г., у сваёй справаздачы пісаў, што беларусы – адзін з першых народаў, якія надрукавалі Святое Пісьмо на сваёй мове. Гэта было ў 1517 г. за 8 гадоў да першага друкаванага выдання па-англійску.

Продкі сучасных беларусаў вельмі рана далучыліся да скарбаў сусветнай цывілізацыі не толькі як спажывальцы яе дасягненняў, але і як стваральнікі ўласных шэдэўраў агульнаеўрапейскага ўзроўню. І самае галоўнае, што многія шэдэўры дайшлі да нас, бо мова (вусная і пісьмовая) дазволіла зберагчы іх. У сціслым пераліку нагадаем іх назвы.

Кірыла Тураўскі, “Златоуст паче всех воссиявший на Руси”, пакінуў усходнеславянскім нашчадкам свае пасланні з XII ст.: 8 слоў-павучанняў і 30 малітваў, у якіх біблейскія сюжэты разгортваюцца на фоне палескіх, дакладней, тураўскіх пейзажаў. Гэтыя трактаты-павучанні былі прадвеснікамі будучых літаратурных твораў усходніх славян. Паводле гіпотэзы прафесара Маскоўскага ўніверсітэта С. Шамбінага, выказанай больш за 70 гадоў таму, Кірыла Тураўскі мог быць адзіным на той час аўтарам “Слова пра паход Ігараў”. А гэта азначае, што першы мастацкі літаратурны твор напісаны на беларускай зямлі. Расійскі акадэмік Дз. Ліхачоў прапанаваў адзначыць 900-годдзе рускай літаратуры ў канцы 80-х гг. XX ст., узяўшы за пункт адліку менавіта гэты твор. Другі акадэмік М. Храпчанка, карыстаючыся сваімі адміністрацыйнымі паўнамоцтвамі і ідэалагічнай пільнасцю, забараніў уздымаць гэтае

пытанне, таму што Кірыла Тураўскі – “рэлігійны” дзеяч, да таго ж не з “исконно русской земли”.

Сімяон Полацкі стаў заснавальнікам многіх паэтычных літаратурных жанраў ва ўсходніх славян, і ў першую чаргу ў беларусаў, бо “писав в начале по языку твоему, иже свойственный бе моему дому”. Дарэчы, у тыя часы на тэрыторыі сучаснай Беларусі існавала чатырохмоўе: 1) царкоўнаславянская мова выкарыстоўвалася ў літургіях і рэлігійнай літаратуры; 2) беларуская – у штодзённых зносінах простага люду, у павучальнай літаратуры і рэлігійнай літаратуры ўніяцкай царквы; 3) польская, пасля распаду ВКЛ, – у канцылярска-юрыдычным ужытку; 4) латынь была мовай навукі.

Пры вызначэнні нацыі грамадазнаўцы карыстаюцца і дадатковымі крытэрыямі, у прыватнасці ўлічваецца наяўнасць універсальнай нацыянальнай энцыклапедыі. У беларусаў ёсць два такія выданні: “Беларуская савецкая энцыклапедыя” ў 12 тамах і “Энцыклапедыя Беларусі” ў 18 тамах. Апошняе выданне змяшчае каля 45000 артыкулаў, 8000 ілюстрацый, 7000 біяграфічных артыкулаў, 500 картаў, 327 каляровых і чорна-белых уклеек. Такім чынам, без шматфункцыянальнай літаратурнай мовы такое грандыёзнае выданне было б немагчымым. Дзясяткі галіновых энцыклапедый сведчаць, што наша навуковая тэрміналогія, усебакова і грунтоўна распрацаваная, здольна забяспечыць усе сферы жыццядзейнасці грамадства.

Пры характарыстыцы нацыі важным фактарам лічыцца наяўнасць Нацыянальнай бібліятэкі. Бібліятэка ў Мінску ўяўляе сабой арыгінальны архітэктурны комплекс з сучасным найноўшым абсталяваннем і ўнікальным васьмімільённым кніжным фондам на 50 мовах свету. Да гэтага дададзім, што вялікую каштоўнасць маюць Навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа НАН Беларусі і Прэзідэнцкая бібліятэка. Да месца ўспомніць, што традыцыя стварэння бібліятэк на Беларусі вельмі даўняя, пра што сведчаць старажытныя кнігазборы: Бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора (з XI ст.), Полацкай езуіцкай акадэміі, бібліятэка Радзівілаў у Нясвіжы, Супрасльскага манастыра (з XVIII ст.), Храптовічаў (з XVIII ст.), “Румянцаўская” (з XIX ст.), Сапегаў, Тышкевічаў і інш.

Кожная нацыя ацэньваецца і з улікам выдадзеных акадэмічных слоўнікаў. Нагадаем, што “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” складаецца з 5 тамоў, 6 кніг, у якіх распрацавана 105 056 слоўнікавых артыкулаў (1977–1984 гг.). У двухтомным “Русско-белорусском сло-

варе” перакладзена 108 000 слоў, у “Беларуска-рускім слоўніку” – 110 000 слоў, “Слоўнік беларускай мовы” ўтрымлівае больш за 118 000 слоўнікавых артыкулаў. Гэта ўсё лексікаграфічныя працы, створаныя ў канцы 80-х гг. XX ст., таму праблема іх дапрацоўкі, абнаўлення, актуалізацыі даўно ўжо наспела, тым больш што зацверджаны новыя правілы беларускага правапісу.

Важным аргументам для ацэнкі інтэлектуальнага ўзроўню этнасу з’яўляецца наяўнасць Нацыянальнай акадэміі навук. Яна ў нас першاپачаткова заснавана як Інстытут беларускай культуры ў 1922 г., а з 1928 г. атрымала статус акадэміі.

Нацыянальная акадэмія навук Беларусі на пачатку XXI ст. – гэта адзін з найбуйнейшых навуковых цэнтраў Еўропы, дзе функцыянуюць 5 аддзяленняў з мноствам галіновых інстытутаў, у якіх працуюць больш за 17 000 супрацоўнікаў.

Ацэньваць ролю роднай мовы ў жыцці этнасу мэтазгодна з улікам як гістарычных рэалій, так і сучаснай рэчаіснасці. Звернем увагу на такі фактар, як першاپачатковае рассяленне славян.

Пытанне адносна прарадзімы славян доўгі час заставалася спрэчным. Гісторыкі вызначаюць тэрыторыю рассялення славян па выніках археалагічных раскопак, этнографы – па набытках матэрыяльнай культуры, лінгвісты – па моўных фактах, пераважна па назвах водных аб’ектаў – гідронімах. Усе яны сыходзяцца ў тым, што прарадзіма славян знаходзіцца ў Цэнтральнай і Ўсходняй Еўропе ад Эльбы і Одэра на захадзе, у басейне Віслы, у верхнім Падняпроўі і да сярэдняга Падняпроўя на ўсходзе. Даследчыкі В. Хензель і Л. Побаль яшчэ больш пашырылі арэал на ўсходзе да сярэдняга і верхняга Дняпра і на поўначы ад Прыпяці. Менавіта такі арэал акрэсліваецца на карце “Славяне ў VI–X стст.”, змешчанай у энцыклапедыі “Этнаграфія Беларусі”.

Выключна важнае значэнне ў гісторыі і жыцці нацыі мае колькасны фактар носьбітаў мовы. Перапіс грамадзян Беларусі 16 лютага 1999 г. засведчыў, што сярод 10 мільёнаў 45 тысяч жыхароў беларускую мову назвалі роднай 82%, а штодзённа карыстаюцца ёю 3 мільёны 685 тысяч, або 37% грамадзян. Разбежка ў лічбах 82% і 37% вытлумачаецца проста: моўны генетычны код інтуітыўна праяўляецца праз многія дзесяцігоддзі. Вядома, што чалавек мае біясацыяльную прыроду. Як біялагічнаму індывідууму, яму ўласціва генетычная спадчыннасць біялагічнай структуры, а таксама некаторых здольнасцей і навыкаў,

выпрацаваных чалавецтвам у працэсе развіцця. Адначасова, як істота сацыяльная, чалавек перадае з пакалення ў пакаленне пазагенетычную (г. зн. не замацаваную ў генетыцы) інфармацыю, таксама неабходную для нармальнага развіцця жыццядзейнасці чалавека, як і інфармацыя біялагічная.

Абодва гэтыя працэсы – біялагічнай і сацыяльнай спадчыннасці – маюць свае аналогіі, але адрозніваюцца адзін ад другога па сваёй сутнасці, па спосабах перадачы інфармацыі. І калі працэс біялагічнай спадчыннасці не рэгулюецца ці амаль не рэгулюецца людзьмі, то сацыяльная спадчыннасць у многім залежыць ад сацыяльнага асяроддзя. Ненармальныя ўмовы сацыяльнай спадчыннасці пэўным чынам уплываюць на развіццё чалавечай асобы, на яе натуральнае існаванне ў прыродным, сацыяльным, культурным асяроддзі, на плённасць жыццядзейнасці чалавека.

Працэс сацыяльнай спадчыннасці непарушна звязаны з мовай – спецыфічным атрыбутам чалавечага грамадства. Мова ўзнікла адначасова з чалавекам, менавіта мова з’яўляецца неабходнай умовай узнікнення і развіцця чалавечай культуры. Усе працэсы – навучання, развіцця здольнасцей, выпрацоўкі навыкаў, засваення звычаяў, нормаў паводзін, каштоўнасцей культуры – адбываюцца па сродках мовы. Такім чынам, мова – першааснова культуры (ёсць пэўная рэалія – ёсць слова-назва) і неад’емны сродак зносін пакаленняў і грамадства ў цэлым. Калі парушаюцца гэтыя сацыяльныя ўмовы, тады ігнаруюцца звычаі, традыцыі, парушаюцца натуральныя, нязмушаныя, шчырыя ўзаемаадносіны ў сям’і, грамадстве, што вядзе да раздваення асобы, да расколу нацыі, дзяржавы. У такіх абставінах эксплуатауюцца палітычныя тэрміны-спалучэнні “вялікі народ”, “вялікая нацыя”, “вялікая мова”, што параджае амбіцыёзнасць адных членаў грамадства, імкненне другіх як найхутчэй “узвысіцца”, “узвялічыцца”, а трэція змушаны клапаціцца пра самазахаванне, самавыжыванне, самаабарону. Наглядны прыклад – лёс народаў былой Сацыялістычнай Федэратыўнай Рэспублікі Югаславіі. На жаль, гэты горкі вопыт ніяк не асэнсоўваецца сучаснымі палітыкамі, лідарамі дзяржаў.

Аднак вернемся да вынікаў перапісу насельніцтва Беларусі 1999 г. Паводле спіса “Народы і мовы свету”, беларуская мова па колькасці носбітаў займае 76 месца, а сярод славянскіх народаў – 5 (пасля рускай, украінскай, польскай, чэшскай) і ў два разы пераўзыходзіць славацкую і харвацкую, у 5 разоў славенскую і македонскую.

Улічваючы, што карэннае насельніцтва Рэспублікі Беларусь складае 81,2 %, ёсць падставы сцвярджаць, што беларуская мова мае права на сваё функцыянаванне ва ўсіх сферах грамадска-палітычнага і гаспадарчага жыцця.

Кожную мову свету ў цывілізаваным грамадстве ўспрымаюць як неацэнны духоўны набытак і прымаюць захады да яго захавання. У канцы XVIII ст. зарадзілася славяназнаўства, або славістыка, як навука і з 1929 г. праводзяцца міжнародныя з'езды славістаў (адбылося 14), дзе абмяркоўваюцца надзённыя праблемы развіцця моў, літаратур, гісторыі, этнаграфіі, фальклору і вызначаюцца мэты і напрамкі супрацоўніцтва на чарговыя 5 гадоў і больш далёкую перспектыву. Працу каардынуе Міжнародны камітэт славістаў, створаны ў 1955 г. З гэтай мэтай у 1976 г. ЮНЕСКА стварыла Міжнародную асацыяцыю па вывучэнні і распаўсюджванні славянскіх культур. У 1982г. у Мінску праходзіла канферэнцыя “Славянскія культуры і сусветны культурны працэс”, у якой прынялі ўдзел прадстаўнікі больш як 30 дзяржаў, у тым ліку і неславянскіх. ЮНЕСКА ўстанавіла Дзень абароны нацыянальных моў, бо, па сцвярджэнні навукоўцаў, 66 моў апынуліся на мяжы знікнення.

Беларуская мова вывучаецца ва ўніверсітэтах славянскіх краін, а таксама ў Германіі, Аўстрыі, Венгрыі, Японіі. Апрача таго, актыўна даследуецца ў Інстытутах славяназнаўства многіх акадэміяў навук.

Актыўна даследуюць беларускую мову Арнольд Макмілін, Пітэр Мэё ў Вялікабрытаніі, Герман Бідар у Аўстрыі, Карл Гутшміт у Германіі, Міхал Кандрацюк, Яніна-Эльжбета Смулкава, Альберт Барташэвіч, Алесь Барскі, Базыль Белаказовіч у Польшчы і інш.

Беларускую этналінгвістычную спадчыну настойліва вывучаў унук Льва Талстога – акадэмік Расійскай АН Мікіта Талстой. Па выніках летніх экспедыцый 1962–1965 і 1974–1981 гг. па Беларускім Палессі выдадзены зборнікі ў сааўтарстве і пад яго рэдакцыяй “Лексіка Палесся: Матэрыялы для палескага дыялектнага слоўніка”, “Палессе: Лінгвістыка. Археалогія. Тапаніміка.” Манаграфія акадэміка “Славянская геаграфічная тэрміналогія: Семасіялагічныя эцюды” ўтрымлівае важныя навуковыя высновы, што “палеская геаграфічная тэрміналогія блізкая да праславянскай не толькі складам лексем, але і семантыкай тэрмінаў”, і гэтым самым пацвярджае думку археолагаў, этнографістаў і лінгвістаў, якія лічаць Прыпяцкае Палессе зонай першапачатковага пашырэння славянства на больш вялікія тэрыторыі.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Чаму мову людзей вучоныя лічаць носьбітам, транслятарам, інструментам і складнікам культуры? Зачытайце выняткі (цытаты) з рознай навуковай літаратуры пра гэта.

2. Што такое канцэпт як асноўны элемент культуры? Прачытайце і раскажыце паводле дапаможнікаў В.А. Маславай і З. Паповай “Кагнітыўная лінгвістыка”:

- а) што такое канцэптасфера?
- б) якія адносіны слова і канцэпта, значэння і канцэпта?
- в) якая структура канцэпта?
- г) якія тыпы канцэптаў разглядаюць вучоныя?

3. Ці згаджаецца з усімі высновамі артыкула С. Самахвала “Рысы нацыянальнага характару і менталітэту беларусаў у лютэрку парэмій і фразеалагізмаў з кампанентам назваў адзення”? Калі “не”, то з якімі і “чаму”?

4. Ці адпавядае сучасным патрабаванням лінгвакультуралогіі кніга Л.А. Малчанавай “Матэрыяльная культура беларусов” (Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 231 с.)?

5. Прачытайце кнігу “Беларускі народны каляндар” (Аўтар-укладальнік Алесь Лозка. – Мінск: Полымя, 1993. – 205 с.). Зрабіце вусны водгук і пісьмовую рэцэнзію на гэтую працу.

6. Ці захаваліся да сённяшняга дня ўсе абрады, пададзеныя ў кнізе “Беларускія народныя абрады” (Склад., нав. рэд. і прадм. Л.П. Касцюкавец. – Мінск: Беларусь, 1994. – 128 с.)?

Прыкладная тэматыка рэфератаў

- 1. Змена навуковых парадыгм ў мовазнаўстве.
- 2. Фарміраванне антрапацэнтрычнай парадыгмы як сістэмы лінгвістычных і гібрыдных дысцыплін.
- 3. Кагнітыўная база этнасу (народа, нацыі).
- 4. Ментальнасць: спалучэнне мовы, свядомасці і культуры.
- 5. Менталітэт і нацыянальны характар.
- 6. Стэрэатыпы нацыянальнага ўспрымання (ўспрыняцця).
- 7. Стэрэатыпнае ўспрыняцце рускіх і беларусаў прадстаўнікамі іншых культур.
- 8. Моўныя (маўленчыя) асобы.
- 9. Канцэпцыя трохузроўневай структуры моўнай асобы.
- 10. Паняцце пра нацыянальна-культурную ідэнтычнасць.

11. Нацыянальна-культурная спецыфіка знешніх і ўнутраных якасцей моўнай асобы.

12. Ступені “калектыўнасці” моўнай асобы.

13. Моўная асоба – гэта адзінства калектыўнага і індывідуальнага.

14. Шматграннасць моўнай асобы.

15. Моўная асоба рускамоўнай (беларускамоўнай ці іншай) культуры (на прыкладзе сябра ці сяброўкі).

16. Маўленчая дзейнасць чалавека.

17. Слова – самая важная крыніца ведаў.

18. Чалавек як аб’ект і прадмет даследавання цэлага шэрагу навук і іх жанраў.

Практыкаванне 4. Уважліва прачытайце ўрывак з кнігі М.В. Доўнар-Запольскага “Гісторыя Беларусі” і выкажыце свае думкі, спасылаючыся на высновы сучасных беларускіх гісторыкаў і культуролагаў, палітолагаў і філолагаў, у першую чаргу лінгвістаў і літаратуразнаўцаў.

Самае старажытнае насельніцтва Беларусі

Доўгі час думка вучоных шукала тыя месцы, якія былі прарадзімай і ўсіх індаеўрапейскіх народаў і, у прыватнасці, славянскага племя. Спачатку навука выводзіла ўсе народы з Азіі. Славянскую прарадзіму, у прыватнасці, знаходзіла ў Еўропе, г. зн. у тых месцах, на якіх славяне ўпершыню пасяліліся тут на некаторы час, – на Дунаі. Але цяпер, і пры тым на вельмі моцных навуковых падставах, гэта думка аб пошуках прарадзімы індаеўрапейцаў у Азіі зусім адкінута. Параўнальнае мовазнаўства дасягнула вялікіх поспехаў. У цяперашні час прарадзімай усіх індаеўрапейскіх народаў называюць Еўропу, прычым адны вучоныя шукаюць яе ў межах Паўднёвай Расіі, другія – у сярэдняй Еўропе. У гэтым пытанні для нас важная тая акалічнасць, што прарадзіму славян ва ўсякім выпадку вызначаюць у межах самых старажытных сялянскіх пасяленняў. Гэта тэрыторыя абмяжоўваецца на захадзе басейнам Віслы, на ўсходзе Бярэзінай, на поўдні ад сярэдняга Дняпра, каля Кіева лініяй да паўночнага схілу Карпат. Уся гэта прастора характарызуецца панаваннем славянскай геаграфічнай наменклатуры, г. зн. што ніякі народ раней не жыў на гэтай прасторы. На поўнач ад славянскай тэрыторыі жылі літоўцы або літабалты. Быў перыяд, калі славяне і літоўцы складалі адзін народ і гаварылі адной мовай, чым тлумачыцца блізкасць літоўскай мовы праславянскай. Але з цягам часу абодва народы падзяліліся і кожны выпрацаваў сваю асаблівую мову. Літоўцы займалі ў

глыбокай старажытнасці значна большую тэрыторыю, чым цяпер. Яны займалі прастору паміж славянамі і Балтыйскім узбярэжжам, амаль усё цячэнне Нёмана, часткова басейн Заходняй Дзвіны, і пасяленні іх на ўсходзе ад Дняпра клінам уразіліся паміж славянамі і фінскімі пасяленнямі, даходзячы да ўсходніх межаў цяперашняй Калужскай губ. Сведкамі літоўскіх пасяленняў на ўсход ад славян засталіся шматлікія археалагічныя помнікі – доўгія курганы і курганныя старажытнасці, якія родняць гэтыя мясцовасці з тыповымі старажытнасцямі Люцынскага раёна. Доўгае суседства з фінамі адбілася на літоўскай мове і нават на рэлігійных вераваннях фінаў і літоўцаў. Увогуле фіны падпалі пад літоўскі ўплыў, запазычылі ад іх шмат слоў і нават некаторыя ідэі ў галіне культуры (літоўскі Перкун і фінскі Перкіно). У сваю чаргу і літоўцы ўспрынялі некаторыя часткі фінскай дэманалогіі, напрыклад, містычныя адносіны фінаў да навакольнай прыроды.

Цяжка сказаць, калі і па якіх прычынах тая частка літоўцаў, якая аддзяляла сялян ад фінаў, пайшла з усходняй часткі Прыдняпроўя і далучылася да сваіх супляменнікаў на Балтыйскім узбярэжжы. Цікава толькі адно, што невялікае літоўскае племя, якое называлася голядзь, засталася на ранейшым месцы сваіх пасяленняў і толькі ў II ст., акружанае з усіх бакоў рускімі славянамі, канчаткова знікла, было пераведзена рускімі князямі ў становішча рабоў. Гэта племя вядома яшчэ па Тацыту пад імем галіндаў на тым самым месцы, які ведае іх летапіс II ст. Ва ўсякім выпадку, як толькі зрушыліся літоўцы з названых мясцін, гэтыя мясціны былі неадкладна заняты славянамі, у выніку чаго абодва племені цяпер прыйшлі да непасрэднага судакранення. Рух, які пачаўся ў асяроддзі славян, быў адлюстраваннем таго руху, які пачалі германскія плямёны і які вядомы як вялікае перасяленне народаў. Германскія плямёны готаў і вандалаў праніклі праз славянскія пасяленні з поўначы на паўднёвы ўсход. Рух готаў і вандалаў да берагоў Чорнага мора прывёў у рух славянскія плямёны, з якіх адны былі адкінуты на ўсход, другія следам за готамі накіраваліся на поўдзень. Відаць, прастора ў басейне Заходняга Буга нейкі час заставалася не занятай, што скарысталі літоўскія плямёны і клінам урэзаліся ў міжславянскія пасяленні. Так, славянскае племя ляхаў апынулася аддзеленым ад сваіх усходніх сародзічаў літоўскім племенем ятвягаў, што пасяліліся ў межах Гродзенскай губ.

Такім чынам, пояс літоўскіх пасяленняў апынуўся цяпер не з усходняга боку ўсходніх славян, а з заходняга.

З папярэдняга агляду зразумела, што славянскае племя, якое сядзела на Беразіне, на прылеглай частцы Дняпра і на Прыпяці, было вельмі слаба закрнута тым штуршком, які быў дадзены германцамі. Гэта племя наогул заставалася на сваіх месцах, толькі атрымала некаторую магчымасць да перамяшчэння на паўночны ўсход у напрамку да фінскай тэрыторыі. На аснове даных філалогіі можна вызначыць першапачатковыя межы гэтага славянскага племені. Так, дзве вялікія беларускія ракі, Дзвіна і Нёман, маюць назвы, якія тлумачацца з літоўскай мовы. Але левыя прытокі Дзвіны амаль усе носяць славянскія назвы, правыя прытокі – назвы літоўскія, за некаторымі выключэннямі. Значыць, на ніжняй Дзвіне і наогул на правым яе беразе славяне не былі аўтахтонамі. Нёман – пераважна літоўская рака з прытокамі, назвы якіх амаль заўжды тлумачацца з літоўскай мовы за невялікім выключэннем; наадварот, Прыпяць з яе прытокамі з’яўляецца славянскай ракой. Верхняе Дняпро з правымі прытокамі, асабліва басейн Беразіны, мае славянскія назвы, але ўжо левыя прытокі верхняга Дняпра тлумачацца большай часткай з фінскай і літоўскай моў. Толькі Сож і Дзясна з іх прытокамі ўяўляюць сабой мясцовасць, дзе славянскія назвы пераплятаюцца з літоўскімі. Гэта азначае, што тут у непасрэднай блізкасці жылі адначасова славяне і літоўцы.

Так вызначаецца самая старажытная тэрыторыя беларускага племені на поўначы і на ўсходзе. На поўдні такой мяжой была Прыпяць, а на захадзе такой мяжой быў водападзел паміж Прыпяццю і Заходнім Бугам у напрамку да літоўскай Віліі. (Доўнар-Запольскі, М.В. Гісторыя Беларусі. Пер. з рус. Т. М. Бутэвіч, Т.М. Кароткая, Е.П. Фешчанка. – Мінск: Бел ЭН, 1994. – 510 с. – С. 21–31).

ТЭМА № 5

СТЭРЭАТЫПЫ ЯК РЭПРЭЗЕНТАЦЫЯ КУЛЬТУРНАЙ ІНФАРМАЦЫІ Ё МОВЕ

Праграмныя пытанні:

1. Стэрэатыпы як лінгвакультуралагічная (кагнітыўная) адзінка.
2. Паняцце пра этнічныя і этнаканфесійныя стэрэатыпы.
3. Функцыі стэрэатыпаў, іх класіфікацыя.
4. Гісторыя вывучэння стэрэатыпаў.

Дадатковая літаратура

1. Абабурка, М.В. Лінгвістыка тэксту / М.В. Абабурка. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2008. – 140 с. – С. 3–40.
2. Абабурка, М.В. Рознастылёвыя тэксты і іх аналіз / М.В. Абабурка. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2010. – 212 с.
3. Абабурка, М.В. Стылізаваныя і сінтэзаваныя тэксты: кантэсталагічны аналіз / М.В. Абабурка. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2010. – 64 с.
4. Красней, В.П. Лексіка і фразеалогія беларускай мовы / В.П. Красней. – Мінск: Народная асвета, 1982. – 143 с.
5. Кулинич, М.А. Лингвокультурология юмора / М.А. Кулинич. – Самара: СамГПУ, 1999. – С. 17–30.
6. Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. – Мінск: Выш. школа, 1998. – 271 с.
7. Малажай, Г.М. Сучасная беларуская мова. Перыфраза / Г.М. Малажай. – Мінск: Выш. школа, 1980. – 96 с.
8. Параскевіч, Г.В. Назоўнік у беларускіх прыказках / Г.В. Параскевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 110 с.
9. Цікоцкі, М.Я. Сугучнасць слоў жывых... / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1981. – 191 с.
10. Цікоцкі, М.Я. Стылістыка тэксту / М.Я. Цікоцкі. – Мінск: Бел. навука, 2002. – 223 с.
11. Янкоўскі, М.А. Паэтыка беларускіх прыказак / М.А. Янкоўскі. – Мінск: Выш. школа, 1971. – 160 с.

Індывідуальнае і фронтальнае апытванне

1. Ці з’яўляюцца тэрміны “моўная карціна свету”, “навуковая карціна свету” і “наіўная карціна свету” сінонімамі?
2. Што такое “другасная намінацыя” і “канатацыйнае значэнне слова”?
3. Чым адрозніваюцца стэрэатыпы ад сімвалаў, эталонаў і рытуалаў?

4. Ці можна ставіць знак роўнасці паміж перыфразай, клішэ і стэрэатыпам?

5. Што такое полісемія? Якія разнавіднасці яе вядомыя вам?

6. Якая розніца паміж метафарай і фразеалагізмам, сінанімічным ёй?

7. Чаму адзін і той жа кампанент фразеалагізмаў у розных мовах відазняе значэнне разнамоўных (іншамовных) фразеалагізмаў?

8. Чым розняцца алегорыі і сімвалы? Прыклады.

9. Што такое “дадатковая культурная семантыка”?

10. Ці могуць усе перыфразы, клішэ, сімвалы і фразеалагізмы “выконваць ролю эталонаў, стэрэатыпаў культурна-нацыянальнага светабачання”?

11. Ці адносяцца этыкетныя формулы, або формулы маўленчых паводзін чалавека, да стэрэатыпаў?

12. Што такое аўтастэрэатыпы і гетэрастэрэатыпы?

13. Ці можна лічыць моўным стэрэатыпам “любы ўстойлівы выраз, што складаецца з некалькіх слоў” (напрыклад, устойлівае параўнанне, клішэ і г. д.)?

14. Як вы разумееце тэрміны “стэрэатыпы-вобразы” і “стэрэатыпы-сітуацыі”? Прыклады.

15. Што абазначаюць квазістэрэатыпы? Прыклады.

16. Чаму тэксты з’яўляюцца самымі сапраўднымі захавальнікамі культуры?

Аляксандр Лукашанец. Мовы рысы непаўторныя // Роднае слова. – №. 2. – С. 12–14.

Сёння беларуская мова – адзін з істотных кампанентаў моўнай сітуацыі, які адыгрывае выключна важную ролю ў жыцці сучаснага беларускага грамадства. Аб гэтым сведчаць не толькі рэальнае выкарыстанне беларускай мовы як сродку зносін значнай часткі беларускага соцыуму, але і актуальныя працэсы развіцця і ўдасканалення сістэмы самой беларускай мовы.

Беларуская мова сёння з’яўляецца рэальным сродкам зносін для значнай часткі беларускага грамадства, прадстаўлена фактычна ва ўсіх камунікатыўных сферах і актыўна выкарыстоўваецца ў многіх з іх.

Згодна са звесткамі апошняга перапісу насельніцтва значная частка беларусаў карыстаецца беларускай мовай у паўсядзённым ужытку (дома).

Беларуская мова дастаткова шырока прысутнічае ў сферы школьнага навучання. Яна з'яўляецца не толькі вучэбным прадметам, але і рэальным сродкам навучання. Наогул сярэдняя школа сёння фактычна выступае тым асноўным дзяржаўным інстытутам, які падтрымлівае беларускамоўную кампетэнцыю нашага грамадства.

На беларускай мове ствараецца высокамастацкая літаратура. Беларуская мова прысутнічае ў сферы вышэйшай адукацыі і навукі, дастаткова шырока – у СМІ, яна выкарыстоўваецца ў сферы справаводства і кіравання, з'яўляецца мовай візуальнай і гукавой інфармацыі і рэкламы. Беларуская мова – гэта мова дзяржаўных афіцыйных дакументаў, яна прысутнічае ў вайскавай сферы. Большасць назваў радоў войск, назваў вайсковых падраздзяленняў, апазнавальных знакаў і нашывак на абмундзіраванні вайскоўцаў выкананы на беларускай мове.

Ёсць адна сфера моўнай дзейнасці, дзе нягледзячы на дзяржаўнае двухмоўе, выкарыстоўваецца толькі беларуская мова. У адпаведнасці з заканадаўствам усе дакументы на атрыманне вышэйшых дзяржаўных узнагарод нашай краіны афармляюцца толькі на беларускай мове.

Усё гэта сведчыць, што сёння беларуская мова – гэта поўнафункцыянальная мова, якая можа паспяхова абслугоўваць усе камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Праблема заключаецца толькі ў тым, каб яна ў кожнай з гэтых сфер была прадстаўлена ў той ступені, у якой павінна быць прадстаўлена дзяржаўная мова краіны і мова тытульнай нацыі.

Беларуская мова выступае як мова нацыі, а руская мова як найбольш пашыраная ў камунікатыўных адносінах, што замацавана ў Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь і Законе Рэспублікі Беларусь “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь”. Так, артыкул 17 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь устанаўлівае, што “дзяржаўнымі мовамі ў Рэспубліцы Беларусь з’яўляюцца беларуская і руская мовы”.

Больш дэталёва гэтае канстытуцыйнае палажэнне раскрываецца ў Законе Рэспублікі Беларусь “Аб мовах у Рэспубліцы Беларусь” (Указ Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь №187-3 ад 13 ліпеня 1998 г.).

Нарматыўныя палажэнні гэтых дзяржаўных дакументаў дастаткова выразна акрэсліваюць моўныя правы грамадзян і абавязкі дзяржаўных органаў і службовых асоб у сферы моўнага жыцця. Аднак у сучасным беларускім грамадстве ў гэтых адносінах існуюць істотныя праблемы, якія патрабуюць дзяржаўнай увагі. На сённяшні дзень надзвычай важна сфарміраваць у грамадстве цывілізаванае разуменне сутнасці

дзяржаўнага двухмоўя і прывіць грамадзянам уменне жыць у прававым полі. Цяпер пад дзяржаўным двухмоўем звычайна разумеецца права грамадзяніна карыстацца той ці іншай мовай ва ўсіх сферах дзейнасці. Гэта правільна. Аднак не заўсёды выразна ўсведамляецца другі бок праблемы, а іменна тое, што дзяржава праз свае ўстановы павінна рэальна забяспечыць гэтае права кожнаму грамадзяніну. З гэтага вынікае, што кожны дзяржаўны служачы ці работнік дзяржаўнай установы менавіта як прадстаўнік дзяржавы павінен абавязкова валодаць дзвюма дзяржаўнымі мовамі. Для ўсведамлення гэтага на наступным этапе развіцця нашай дзяржаўнасці павінна быць праведзена вялікая растлумачальная і практычная работа. Ад гэтага ў многім будзе залежаць далейшае гарманічнае развіццё нашага грамадства. Больш за тое, калі кожны грамадзянін нашай краіны будзе выразна ўсведамляць, што, каб прэтэндаваць на тую ці іншую дзяржаўную пасаду, яму неабходна рэальна валодаць дзвюма дзяржаўнымі мовамі, зусім па-іншаму будзе выглядаць запатрабаванасць беларускай мовы ў грамадстве і зусім па-іншаму будуць ставіцца да яе вывучэння ў школе.

На сучасным этапе назіраецца тэндэнцыя да развіцця і ўскладнення сістэмы нацыянальнай беларускай мовы. Калі да нядаўняга часу лічылася, што сучасная беларуская мова прадстаўлена дзвюма асноўнымі разнавіднасцямі (літаратурная мова і народныя гаворкі), то сёння яна ўяўляе сабой значна больш складанае ўтварэнне, што дазваляе гаварыць пра фарміраванне і развіццё новых разнавіднасцей (падсістэм) нацыянальнай беларускай мовы.

У сённяшняй моўнай сітуацыі нацыянальная беларуская мова ў камунікатыўнай і культурнай прасторы сучаснага грамадства прадстаўлена некалькімі разнавіднасцямі (падсістэмамі), якія па-рознаму запатрабаваны ў розных сферах ужытку і маюць розную сацыяльную стратыфікацыю.

У цэлым сістэму сучаснай нацыянальнай беларускай мовы можна прадставіць наступным чынам.

Агульналітаратурная мова. Найвышэйшая форма нацыянальнай мовы, якая характарызуецца агульнанацыянальнай значнасцю, поліфункцыянальнасцю і разнастайнасцю пісьмовых і вусных жанраў. Як найбольш прадстаўнічая форма нацыянальнай мовы абслугоўвае ўсе сферы дзейнасці носьбітаў гэтай мовы. Сёння літаратурная беларуская мова характарызуецца багатым слоўніковым складам, разгалінаванай сістэмай словаўваральных спосабаў і сродкаў, наяўнасцю сістэмы

функцыянальных стыляў і навуковай тэрміналогіі, што дазваляе ёй забяспечваць камунікатыўныя патрэбы сучаснага грамадства. Яе нарматыўную базу складаюць разнастайныя слоўнікі, граматыкі і іншыя даведнікі нарматыўнага характару: “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы” ў 5 т., 6 кн. (Мінск, 1977–1984), “Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы” (Мінск, 1994; 3-е выд. 2002), акадэмічныя “Граматыка беларускай мовы” ў 2 т. (Мінск, 1962–1964), “Беларуская граматыка ў 2 ч. (Мінск, 1985–1986), нарматыўны “Слоўнік беларускай мовы” (Мінск, 1987), Закон Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, а таксама разнастайныя энцыклапедычныя, двухмоўныя і тэрміналагічныя слоўнікі.

У апошні час беларуская літаратурная мова дастаткова інтэнсіўна пранікае ў сферу інтэрнет- і СМС-камунікацыі, што сведчыць пра пашырэнне сфер выкарыстання беларускай літаратурнай мовы, а таксама пра фарміраванне новага функцыянальнага стылю пісьмовай беларускай мовы са спецыфічным выкарыстаннем рознаўзроўневых моўных сродкаў (лексіка, марфалогія, сінтаксіс і нават пунктуацыя). З пункту погляду кола карыстальнікаў (у асноўным моладзь) беларуская мова інтэрнет- і СМС-камунікацыі мае выразныя прыкметы сацыяльнага дыялекту.

“Тарашкевіца”. Другі варыянт літаратурна-пісьмовай беларускай мовы, арыентаваны на пісьмовую традыцыю 20-х гг. XX ст. і пісьмовую практыку беларускамоўнага замежжа. Характарызуецца асаблівасцямі фанетыкі, слоўнікавага складу, марфалагічных, сінтаксічных і словаўтваральных нормаў і часта разглядаецца як паралельны, альтэрнатыўны варыянт сучаснай беларускай літаратурнай мовы. “Тарашкевіца” фактычна сімвалізуе істотны этап гістарычнага развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы і з’яўляецца адным з важных элементаў духоўнай культурнай спадчыны беларускага народа.

Народныя гаворкі. Фактычна можна гаварыць пра рэшткі традыцыйных народных гаворак, якія спадчынна выкарыстоўваюцца ў сферы побытавых адносін пераважна ў сельскай мясцовасці жыхарамі сталага ўзросту, а таксама прысутнічаюць у маўленні сельскіх жыхароў маладзейшага ўзросту і тых гарадскіх жыхароў, якія не страцілі сваёй сувязі з вёскай.

Сацыяльныя дыялекты (студэнцкі і маладзёжны слэнг, камп’ютарны жаргон). Да нядаўняга часу лічылася, што беларускай нацыянальнай мове на сучасным этапе яе існавання не ўласцівы са-

цыяльныя разнавіднасці, аднак цяпер можна ўпэўнена гаварыць пра фарміраванне гэтай разнавіднасці нацыянальнай мовы. Сёння ў беларускамоўным маўленні выразна прысутнічаюць студэнцкі і маладзёжны слэнг, камп'ютарны жаргон і інш. Элементы гэтых разнавіднасцей нацыянальнай беларускай мовы інэнсіўна пранікаюць і ў мову СМІ. Усё гэта сведчыць пра пашырэнне функцый беларускай мовы і сацыяльнай базы яе карыстальнікаў.

“Трасянка” (разнавіднасць змешанага вуснага маўлення, якое характарызуецца наяўнасцю элементаў другой моўнай сістэмы). Да беларускай моўнай стыхіі ў гэтым выпадку адносіцца: пераважна беларускае маўленне з элементамі рускай мовы, пераважна беларускае літаратурнае маўленне з элементамі “тарашкевіцы”, пераважна беларускае літаратурнае маўленне з элементамі мясцовых традыцыйных гаворак і г. д. Пры гэтым варта адрозніваць змешанае вясковае маўленне і змешанае гарадское маўленне, якое фактычна збліжаецца з гарадскім прастомаўем.

Такім чынам, у апошнія два дзесяцігоддзі сістэма беларускай нацыянальнай мовы істотна ўскладнілася ў плане колькасці разнавіднасцей (падсістэм) і функцыянальных стыляў.

Рэальным фактам з’яўляецца развіццё і ўдасканаленне сістэмы беларускай нацыянальнай мовы, асабліва яе слоўнікавага складу.

Канец XX – пачатак XXI ст. у развіцці беларускай літаратурнай мовы вызначаецца істотнымі зрухамі ў яе лексічным складзе і сістэме словаўтварэння. Змены, што адбываюцца ў лексічнай сістэме беларускай мовы на мяжы стагоддзяў, абумоўлены, перш за ўсё, натуральнымі патрэбамі называння новых і актуальных з’яў рэчаіснасці. Інтэнсіўнасць гэтых змен, з аднаго боку, звязана з пазалінгвістычнымі фактарамі: зменамі ў грамадскім ладзе жыцця, развіццём новых тэхналогій, навуковых напрамкаў, зменай культурна-вартасных арыенціраў і г. д. З другога боку, інавацыйныя з’явы ў сучасным беларускім маўленні часта абумоўлены імкненнем нарматыўнай пераацэнкі існуючых моўных сродкаў з пурыстычных пазіцый адштурхоўвання ў першую чаргу ад рускай мовы, якая сёння займае дамінуючае становішча ў камунікатыўнай і інфармацыйнай прасторы беларусаў.

У асноўным змены ў слоўнікавым складзе беларускай мовы адбываюцца ў межах дзвюх магістральных тэндэнцый да інтэрнацыяналізацыі і нацыяналізацыі. Пры гэтым тэндэнцыя да інтэрнацыяналізацыі мае ўніверсальны, агульны для большасці славянскіх моў характар,

а тэндэнцыя да нацыяналізацыі, наадварот, абумоўлена пурыстычнымі памкненнямі, вызначаецца спецыфікай і своеасаблівасцю.

Так, з тэндэнцыяй да інтэрнацыяналізацыі звязана ў першую чаргу інтэнсіўнае папаўненне слоўнікавага складу беларускай мовы:

– непасрэднымі запазычаннямі з іншых моў (пераважна англа-амерыканізмамі): *дылер, кілер, хакер, дэмпінг, холдынг, дылінг, роўмінг, брэйк, шоу, шоп, маркет* і інш.;

– вытворнымі лексічнымі адзінкамі з іншамоўнымі элементамі (базавым і фармантнымі): *кілерскі, дылерскі, дылерства, андэграундны, брэйк-данс, брэйкер, брэйкерскі, дылінгавы, дэмпінгавы* і г. д.

У словаўтварэнні гэтыя лексічныя працэсы знаходзяць адлюстраванне ў наступным:

1. Уключэнні запазычаных лексічных адзінак у сістэму беларускага словаўтварэння ў якасці базавых: *дэмпінг – дэмпінгавы, дылер – дылерскі, хакер – хакерны, хакерскі, хакерства; інтэрнэт-кафе, бізнес-цэнтр, рок-тусоўка.*

2. Актывізацыі іншамоўных словаўтваральных фармантаў, якія спалучаюцца як з іншамоўнымі, так і спрадвечнымі асновамі: **дэ-**: *дэбю-ракрытызацыя, дэманалізацыя, дэканфліктызацыя, дэіерархізацыя, дэкалектывізацыя, дэпрафесіяналізацыя; анты-: *антыапазіцыйны, антыглабалісцкі, антыглабаліст, антыдэмпінгавы, антыкрызісны, антыкультурны, антылітаратурны, антылюдзі, антычалавек* і г. д.*

3. Актывізацыі спрадвечных словаўтваральных фармантаў, якія актыўна спалучаюцца з іншамоўнымі асновамі: *камп'ютарышчык, хакерскі, дылерства, лабіраванне.*

4. Паяўленні цэлых гнёзд вытворных лексічных адзінак з іншамоўнымі каранямі: *камп'ютар – камп'ютарны, камп'ютарышчык, камп'ютарышчыца, камп'ютарызаваць, камп'ютарызацыя* і г. д.

5. Папаўненні інвентару словаўтваральных сродкаў. Напрыклад, -**мен (-смен)** (*бізнесмен, бармен, шоумен, яхтсмен*); -**гейт (ірангейт); -інг/-ынг** (*планінг, маркетынг, роўмінг, дылінг, інжынерынг*).

З тэндэнцыяй да нацыяналізацыі, сутнасць якой у беларускай мове выражаецца ў пурыстычным імкненні да пашырэння адметных беларускіх моўных сродкаў, што адрозніваюць яе ад іншых суседніх моў, у першую чаргу рускай, звязана:

– увядзенне ў актыўны ўжытак лексікі абмежаванага ўжывання (устарэлай і рэгіянальнай), у тым ліку і запазычанняў: *імпрэза, амбасада, міліцыянт, паліцыянт, адсотак, наклад, улётка* і г. д.;

– актыўнае папаўненне слоўнікавага складу новымі вытворнымі лексічнымі адзінкамі, якія функцыянуюць паралельна з ужо існуючымі: *аб'ядовец* – літ. стандарт *аб'яднальнік*; *авангардовы* – *авангардны*; *адпачыванец*, *адпачывальнік* – *адпачываючы*; *бізнесменічык*, *бізнесовец*, *бізнесоўца* – *бізнесмен* і інш.

З пункту гледжання словаўтварэння названыя з'явы знаходзяць увасабленне ў наступным:

1. Істотным павелічэннем прадуктыўнасці словаўтваральных фармантаў (як спрадвечных, так і іншамоўных): *выступальнік*, *нападальнік*, *адпачывальнік*, *міліцыянт*, *паліцыянт*, *наступант*, *выступант*.

2. Пашырэнні валентнастных магчымасцей словаўтваральных фармантаў: літаратурны стандарт – *дыпламант*, *адресант*, *канкурсант*, *дактарант* і пад. (даназоўнікавыя назвы асоб);

Інавацыйнае словаўтварэнне – *наступант*, *выступант*, *мітынгант* (аддзяяслоўныя назвы асоб).

3. Канкурэнцыі словаўтваральных сродкаў і тыпаў, што вядзе да непажаданай словаўтваральнай варыянтнасці ці збыткоўнай лексічнай сінаніміі: *міліцыянер* – *міліцыянт*; *бізнесмен* – *бізнесменічык* (*бізнесовец*, *бізнесоўца*); *балерына* – *балетніца*; *культурны* – *культуровы*; *рытмічны* – *рытмоўны*; *суфіксальны* – *суфіксавы* і інш.

4. Паяўленні новых словаўтваральных ланцужкоў, кампаненты якіх могуць прэзэндаваць на нарматыўнае замацаванне ў лексікаграфічных даведніках, паколькі адпавядаюць пашыраным у беларускай мове словаўтваральным мадэлям і ліквідуюць словаўтваральныя лакуны: *балет* – *балетнік* – *балетніца* (*балет* – *артыст балета* – *балерына*). Параўн.: *гітара* – *гітарыст* – *гітарыстка*.

5. Паяўленні матываваных адзінак, якія не суадносяцца з вядомымі спосабамі словаўтварэння: *напрыканцы*, *напрыпачатку*, *спашукальнік* і інш.

Змены ў сістэме літаратурнай мовы, зразумела, закранаюць не толькі лексіку і словаўтварэнне, але і іншыя ўзроўні моўнай сістэмы (марфалогію, фанетыку, правапіс і г. д.). У прыватнасці, у прынятым у 2008 г. Законе Рэспублікі Беларусь “Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ўдакладненні і змены накіраваны на набліжэнне пісьмовай беларускай мовы да асаблівасцей фанетычнага ладу беларускай мовы і сучаснага беларускага вымаўлення (напрыклад, пашырэнне адлюстравання на пісьме акання ў словах іншамоўнага паходжання, больш паслядоўная перадача на пісьме “ў” і інш.).

Усё гэта сведчыць, што сучасная беларуская мова па-ранейшаму застаецца рэальным сродкам зносін у грамадстве, важнай часткай беларускай духоўнай нацыянальнай культуры і мае тэндэнцыю да развіцця і ўдасканалення сваёй сістэмы.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Ці знаёмы вы з літаратурай пра спосабы адлюстравання ўяўленняў аб сваім і чужым этнасе ў мове, як, напрыклад, “Слова ў сучасных тэкстах і слоўніках” Л. Крысіна (гл. [http:// www.reading.Club/ chapter. php/ 137738/32/ krysin – slovo v sovremennyh textah I sl-ovarrah. htm](http://www.reading.Club/chapter.php/137738/32/krysin-slovo-v-sovremennyh-textah-i-slovarah.htm)).

2. Што такое этнічныя і этнакандэсійныя стэрэатыпы беларусаў? Прачытаць пра гэта ў артыкулах Т. Вальнец, М. Антропава, М. Боганевай, Т. Валодзінай у інтэрнэце (гл. [http:// www. Belhistoty. eu/ mikalaj – antora % D 1 % 9 E – alena – boganeva – taccyana – valodjina – etnakafesijnyya – stereotyp – % Д 1 % 9 E – suchasnaj – belaruskaj – vyscyl](http://www.Belhistoty.eu/mikalaj-antora%D1%9E-alena-boganeva-taccyana-valodjina-etnakafesijnyya-stereotyp-%D1%9E-suchasnaj-belaruskaj-vyscyl)).

3. Што вы можаце сказаць пра этнонімы *бульба (я) ш(ь), кацап, ма-скаль, хахол* і інш. (гл. “Вікіпедыю” і інш.).

4. Раскажыце, чаму “моўная карціна свету экспліцыруе розныя карціны свету чалавека і адлюстроўвае агульную карціну свету”?

5. Хто і чаму лічыць паняцце “стэрэатып” феноменальным? Падмацуйце такую “феноменальнасць” на прыкладах з уласных назіранняў (успамінаў).

6. Што трэба (варта, неабходна) разумець пад стэрэатыпнымі паводзінамі?

7. Растлумачце, на аснове якіх характарыстык і нацыянальна-спецыфічных асаблівасцей узніклі наступныя стэрэатыпы: *асёл* – упарты і дурны; *ішак* – працавіты, працаўнік; *баран* – упарты, тупы; *англійскі* – кансерватыўны (кансерватызм), стрыманы (стрыманасць); *нямецкі* – пунктуальны (пунктуальнасць); *французскі* – бліскучы, грацыёзны (грацыя); *пчала* – працаўніца; *лімон* – кіслы, жаўцیزна; *транс-парт* – білет і г. д. Якія тыпы гэтых стэрэатыпаў?

8. Як уплываюць розныя стэрэатыпы на выбар лексікі? Фразеалогіі? Прыказак? Прымавак? Пакажыце ўсё гэта на ўласных прыкладах.

9. Ці можна асобна вылучаць стэрэатыпы паводзін, моўных (маўленчых) зносін, разумення, успрыняцця і г. д. Або падрабязней: стэрэатыпы вербальных і невербальных паводзін (міміка, жэсты і да т. п.); сацыяльныя сітуацыі і паводзіны ў сацыяльных сітуацыях; асаблівасці

быту і штодзённага жыцця прадстаўнікоў канкрэтнай культуры; нацыянальныя і рэлігійныя абрады і інш.?

10. Ці ва ўсіх народаў адбываецца стэрэатыпізацыя на аснове: 1) акцэнт; 2) манеры вымаўлення слоў і пастаноўкі націску; 3) асаблівасцей інтанацыі; 4) тэмпу маўлення; 5) манеры гаварыць моцна або ціха; 6) выбару лексікі і фразеалогіі; 7) клішаваных фраз; 8) перыфрастычных і іншых сінтаксічных асаблівасцей; 9) маўленчых стратэгій; 10) камунікацыйнай дыстанцыі?

11. Якія вы ведаеце стэрэатыпы пра брытанцаў, амерыканцаў, шведаў, нарвежцаў і г. д.? Апытайце ў гэтым плане сваіх аднакурснікаў ці суседзяў, сяброў...

12. Ці можна назваць стэрэатыпы стрыжнем той або іншай культуры? Прывядзіце прыклады.

13. Што такое “дыялог культур”? Прывядзіце прыклады з мастацкай ці публіцыстычнай літаратуры.

14. На матэрыяле “Слоўнікаў эпітэтаў беларускай мовы” Н.В. Гаўрош, М.П. Пазнякова выпішыце сінанімічныя рады азначэнняў-эпітэтаў, блізкіх або тоесных са стэрэатыпамі ўсходнеславянскіх народаў і іх моў. Правядзіце этымалагічны і лінгвакультуралагічны аналіз выпісаных слоў (радоў).

15. Выпішыце з кнігі А.С. Фядосіка “Анталогія беларускага анекдота і жарта” (Мінск: Ураджай, 2001) стэрэатыпы агульнай карціны (выявы) свету і стэрэатыпы беларускага, рускага, украінскага, польскага, літоўскага і іншых народаў.

Прыкладная тэматыка рэфератаў

1. Паняцце моўнай карціны свету і стэрэатыпу.
2. Стэрэатыпы як з’ява культурнай прасторы.
3. Стэрэатыпы і менталітэт.
4. Стэрэатыпы і нацыянальны характар.
5. Паняцце стэрэатыпу і стэрэатыпных паводзін.
6. Моўныя і нямоўныя стэрэатыпы.
7. Стэрэатыпныя разнавіднасці.
8. Ілжывыя характарыстыкі стэрэатыпаў.
9. Стэрэатыпы паводзін – найважнейшы тып стэрэатыпаў.
10. Механізмы фарміравання стэрэатыпаў.
11. Стэрэатып як элемент нацыянальна-спецыфічнай характарыстыкі тэкстаў.

12. Стэрэатып як аснова анекдотаў.
13. Стэрэатыпізацыя беларускіх анекдотаў і жартаў.
14. Стандарт, норма і стэрэатып.
15. Стэрэатыпы і эканомнасць маўлення.
16. Стэрэатыпы з псіхалагічнага пункту погляду.
17. Апісальныя і ацэначныя прыкметы стэрэатыпаў.
18. Стэрэатыпы ў адносінах да моўных (маўленчых) штампаў і трафарэтаў (клішэ).
19. Стэрэатып як устойлівае культурна-нацыянальнае ўяўленне аб прадмеце або сітуацыі.
20. Стэрэатып як спецыфічны фактар мовы і маўлення.
21. Кагнітыўныя функцыі стэрэатыпаў.

Практыкаванне 5. А. С. Фядосік у прадмове да кніжкі “Анаталогія беларускага анекдота і жарта” (Мінск: Ураджай, 2001. – С. 12) адзначыў: “Беларусы з аднолькавай сатырычнай вастрынёй смяюцца з сябе і з людзей іншых нацыянальнасцей. І ў гэтым заключаецца іх мудрасць, дасціпнасць і інтэрнацыяналізм”. У пададзеных ніжэй тэкстах знайдзіце моўныя сродкі смеку і адкажыце, з якімі стэрэатыпамі яны пераклікаюцца?

Хлусня Гебельса

Гебельс браў сабе новую служанку і павучаў яе:

– Будзь сумленна, справядліва, не крадзь і асабліва не хлусі. Хлусня на кароткіх ножках.

– Пан Гебельс, – адказвае яму служанка, – калі гэта так, то вы даўно ўжо павінны былі поўзаць на каленях.

Лепш смерць, чым такое жыццё

Да Гітлера прыехаў журналіст. Ён пытае:

– Як гэта, гер фюрэр, па вашаму загаду народ беспярэчна ідзе на смерць?

– Не верыце? – спытаўся Гітлер. – Дык вось убачыце. Шмуцьке! Паклічце мне гера Шрэдэра.

– Гер Шрэдэр! Скачыце ў акно!

Шрэдэр скача з пятага паверха.

– Здзіўляецеся? Шмуцьке! Паклічце гера Геберта. Гер Геберт! Скачыце ў акно!

Гер Геберт скача ў акно.

– Здзіўляецца? Можна яшчэ. Паклічце Шульца. Гер Шульц, скачыце ў акно!

– Пачакайце, не скачыце – просіць журналіст. – Скажыце, чаму вы так лёгка і бяспрэчна ідзяце на бязглуздную смерць?

– Ах, чым такое жыццё, – лепш смерць. Хайль Гітлер!

І Шульц скача ў акно.

Гебельс не губляецца

Генерал. Няма чым хваліцца. Рускія зноў захапілі многа нашых танкаў і гармат і разграмілі імі некалькі батальёнаў.

Гебельс. Вось і добра. Так і запішам: “Новыя перамогі нямецкай зброі”.

Гутарка сяброў

– Як бы я хацеў зараз пабачыць нашага Віді...

– Ды ён жа ў палоне ў рускіх!

– Вось там бы я і хацеў яго ўбачыць.

Брэжнеў і Ніксан

Прыляцеў Брэжнеў да Ніксана. Той наладзіў банкет на беразе ракі. Брэжнеў пытаецца:

– Слухай, а на якія грошы мы п’ём?

– Бачыш мост праз раку?

– Бачу.

– Мы павінны былі пабудаваць мост за мільён, а пабудавалі за пяцьсот тысяч долараў. Вось на сэканомяныя грошы і п’ём.

Праз некаторы час Ніксан прыязджае да Брэжнева. Той у сваю чаргу наладзіў банкет на беразе ракі. Ніксан пытаецца:

– А на якія грошы мы п’ём?

– Бачыш мост праз раку?

– Не.

– Вось на гэтыя грошы мы і п’ём.

ТЭМА № 6

МОЎНАЯ І КУЛЬТУРНАЯ СІМВОЛІКА

Праграмныя пытанні:

1. Паняцце “сімвал”, “сімволіка”, “спосаб сімвалічнага выражэння” ў лінгвакультуралогіі.
2. Функцыі сімвалаў (як вербальных, так і невербальных) у культуры.
3. Разнавіднасці культурнай сімволікі.
4. Паняцце архетыпу. Сувязь архетыпаў з нацыянальнымі вобразамі разнастайных краін.

Дадатковая літаратура

1. Абабурка, М.В. Беларуская лінгвістычная паэтыка і тэксталагія / М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2008. – С. 3–67.
2. Богатикова, Л.И. Лингвокультурология: практикум / Л.И. Богатикова. – Минск: РИВШ, 2016. – С. 52–65.
3. Краткая литературная энциклопедия / гл. ред. А.А. Сурков. – Т. 6 – Москва: Сов. энци., 1971. – С. 826–839.
4. Похлёбкин, В.В. Словарь международной символики и эмблематики / В.В. Похлёбкин. – Москва, 1994. – 544 с.
5. Рубцов, Н.Н. Символ в искусстве и жизни / Н.Н. Рубцов. – Москва, 1991. – С. 15–26.
6. Слоўнік лінгвастычных і тэксталагічных тэрмінаў / М.В. Абабурка, Т.А. Казімірская, В.М. Саўчанка – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2012. – С. 132–134.
7. Тен, Ю.П. Культурология и международная коммуникация / Ю.П. Тен. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – С. 153–163.
8. Юнг, К.Г. Психология бессознательного / К.Г. Юнг. – Москва, 1996. – 352 с.
9. Этнаграфія Беларусі: энцыклапедыя / гал. рэд. І.П. Шамякін. – Мінск: БелЭН, 1989. – 575 с.

Індывідуальнае і франтальнае апытванне

1. Што такое сімволіка? Сімвалізм? Сімвалізацыя?
2. Чым адрозніваюцца жыццёвыя і навуковыя сімвалы?
3. Як класіфікуюцца культурныя сімволікі?
4. Што такое сацыяльная сімволіка?
5. Што такое этнічная сімволіка?
6. Што такое міфалагічная сімволіка?
7. Што такое рэлігійная сімволіка?
8. Што такое мастацкая сімволіка?

9. Што такое палітычная сімволіка?
10. Што такое дзяржаўная сімволіка?
11. Ці бывае невербальная сімволіка?
12. Што выступае ядром нацыянальнага вобраза?
13. У чым розніца паміж антычнымі і сучаснымі сімваламі? Вобразамі і сімволікамі? Міфалагемамі і архетыпамі?
14. Якія значэнні мае сучасны тэрмін “сімвал”?
15. Ад чаго залежыць інтэнсіўнасць мастацкай сімволікі?
16. Ці адрозніваюцца барока і класіцызм, рамантызм і рэалізм сваёй сімволікай? Калі “так”, то ў чым гэтыя адрозненні заключаюцца?
17. Чым адрозніваюцца сімвалы ад алегорый? Увогуле іншасказанняў? Вербальных і невербальных?
18. На чым заснаваныя вершы і байкі Ф. Багушэвіча, Я. Купалы, Я. Коласа, К. Крапівы і інш. ?
19. Якое адрозненне літаратурна-мастацкай сімволікі ад народнай? Беларускай? Рускай? Польскай? Украінскай?

Арнольд Міхневіч. Мова і ідэалогія // Роднае слова. – 2009. – № 2. – С. 15.

Грамадская свядомасць як пэўнае абагульненне разнастайных праяў свядомасці асобных індывідуумаў мае два ўзроўні. Першы – грамадская псіхалогія, г. зн. думкі, пачуцці, настроі, перажыванні, звычкі, забабоны, ілюзіі, чуткі і г. д., што фарміруюцца ў паўсядзённым жыцці людзей на падставе асабістых назіранняў. Другі – грамадская ідэалогія, у якой думкі і настроі людзей сістэматызуюцца, асэнсоўваюцца тэарэтычна, набываючы характар сацыяльных канцэпцый, дактрын, светапоглядаў.

Гістарычны вопыт паказвае, што ідэалогіі тояць у сабе імкненне быць пашыранымі з дапамогай агітацыі і прапаганды. Таму Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь сцвярджае: “Дэмакратыя ў Рэспубліцы Беларусь ажыццяўляецца на аснове разнастайнасці палітычных інстытутаў, ідэалогій і поглядаў. Ідэалогія палітычных партый, рэлігійных або іншых грамадскіх аб’яднанняў, сацыяльных груп не можа ўстанаўлівацца ў якасці абавязковай для грамадзян” (Артыкул 4).

Разам з тым грамадства без ідэалогіі не існуе. Асабліваю значнасць ідэалагічныя арыенціры набываюць у грамадстве, якое знаходзіцца ў стадыі станаўлення, пошуку найлепшых формаў сацыяльнага і нацыянальнага быцця. Падмуркам нацыянальна-дзяржаўнай ідэалогіі беларусаў служыць трыяда паняццяў *дасканалая асоба – гарманічнае*

грамадства – *эфектыўная дзяржава*. Ва ўзаемадзеянні гэтых паняццяў з улікам культурна-гістарычных традыцый народа і можа выкрасці талівацца наша нацыянальная ідэя.

Нацыянальная мова мае шэраг прамых і апасродкаваных сувязей з грамадскай свядомасцю, а значыць, і з ідэалогіяй у розных яе формах. Яна служыць важным чыннікам фарміравання нацыянальнай сама-свядомасці асобы, далучэння яе да такіх праяў сацыяльнага жыцця, як этнас, нацыя, народ, краіна, радзіма, чалавецтва.

Сваю ідэалагічную накіраванасць мова выяўляе перш за ўсё зместавым бокам. Яе лексіка і фразеалогія ўтвараюць першасную паняццёвую сетку – так званую найўнюю карціну свету, – якая служыць асновай стыхійнага светапогляду, будзённай арыентацыі чалавека ў феноменах сусвету, прыроды, грамадства, працы, ладу жыцця, сям’і, ведаў і пазнання, маральнасці, рэлігіі і пад. Мова фарміруе саму здольнасць чалавека мысліць, яна служыць асновай духоўнага жыцця асобы.

Мова з’яўляецца найважнейшым інструментам камунікатыўнай дзейнасці чалавека. Яна мае сацыяльны характар, г. зн. не належыць нікому паасобку. Карыстанне ж мовай – моўная дзейнасць, маўленне – уласцівасць кожнага асобнага чалавека, яго індывідуальная характарыстыка. У працэсе маўлення спараджаюцца тэксты, змест якіх заўсёды мае ідэалагічную накіраванасць. Таму фальклор як народная форма калектыўнай моўна-эстэтычнай дзейнасці заўсёды нясе на сабе адбітак тых або іншых сацыяльных, групавых, класавых, інтарэсаў і ідэалогій.

Ідэалагічная функцыя тэкстаў яшчэ ў большай ступені выяўляецца ў сферы індывідуальнай слоўнай творчасці – у мастацкай літаратуры, у ідэйным змесце мастацкіх твораў самых разнастайных жанраў. Свядомы і мэтанакіраваны адбор такіх тэкстаў для навучання мове, іх ідэйна-зместавы аналіз, мастацкая крытыка могуць набываць дадатковую, ідэалагічную вартасць і служыць зброяй у сацыяльных дачыненнях людзей у грамадстве.

Ідэалагічнае гучанне набывае станаўленне грамадства і дзяржавы да мовы, калі яны фарміруюць тое, што атрымала назву моўнай палітыкі. Моўная палітыка дзяржавы – гэта падтрымка мовы або некалькіх моў у розных сферах іх бытавання: у сродках масавай інфармацыі, школе, мастацтве, вытворчасці, навучы, выхаванні і адукацыі, побыце, сям’і, міжнацыянальных зносінах і г. д. Ідэалагічны аспект ёсць і ў такіх сацыяльных з’явах, як падтрымка і пашырэнне двухмоўя і шматмоўя ў межах адной дзяржавы.

Моўная палітыка павінна ўлічваць тры асноўныя віды моўных патрэб чалавека. Першы – гэта патрэба ў мове як неабходнай умове фарміравання самога чалавека як родавай асобы, умове яго спецыфічна чалавечай жыццядзейнасці. Другі – патрэба ў мове не толькі як у сродку камунікацыі, але і як у інструменце духоўнага ўздзеяння на іншых людзей, інструменце няспыннай паглыбленай сацыялізацыі асобы. Трэці – патрэба ў мове як у аб’екце канструявання, стварэння разнастайных “штучных моў”, неабходных для развіцця грамадства.

Вялікае грамадскае значэнне мае праблема павышэння культуры маўлення. Маўленне чалавека – гэта адна з формаў яго сацыяльных паводзін, што шчыльна звязана з культурай мыслення і культурай учынкаў асобы. Культура мыслення, культура маўлення, культура паводзін – трыадзіная характарыстыка чалавека як носьбіта высокай духоўнасці – маральнай і ідэалагічнай каштоўнасці грамадзяніна.

А.А. Потєбня. Психология поэтического и прозаического мышления // Хрестоматия по истории русского языкознания / под ред. Ф.П. Филина. – Москва: Высшая школа, 1973. – С. 245–246.

Итак, слово для самого говорящего есть средство объективизировать свою мысль. Это не значит, чтобы слово было средством выражать уже готовую мысль, ибо если бы мысль уже раз была готова, то зачем её объективизировать. Мы бы уже тогда сразу стояли на ступени того шахматиста, который играет, не глядя на доску. Нет, слово есть средство преобразовывать впечатления для создания новой мысли. <...> Так как мысль, очевидно, возникает в самом мыслящем лице – хотя и не без влияния на неё других лиц, – то, стало быть, слово и вообще язык нужны прежде всего для самого говорящего. Это положение казалось бы очень простым, но на самом деле только в XIX столетии оно выражено ясно (В. Гумбольдтом) и до сих пор не может считаться популярным, так как есть учение, которое не видит прямых последствий этой мысли. Как же служит слово для преобразования, так сказать, дословесных элементов мысли? Чтобы ответить на этот вопрос, мы не можем возвращаться к дословесному периоду мысли и говорить о безусловном начале языка – о том, как человек превратился из неговорящего в говорящего. История, как бы широко её не понимала, уже застаёт человека говорящим. В ребёнке период речи почти незаметно для нас сменяет период бессловесности, хотя, конечно, на этом поле может быть сделано много наблюдений, и здесь мы могли бы дойти до вероятных заключений и относительно

первобытного человечества. Таким образом, можно ответить на предложенный вопрос только на основании наблюдений над тем, что происходит в нас самих, что вносит новое слово в мысль, которая и до того уже пользовалась словом. Чтобы приблизительно судить о том, что могло заключиться в мысли до языка, надо было бы вычестить из наличного состава нашей мысли всё, что не дано чувственными восприятиями. Эта работа весьма трудная и сложная; результаты её можно только наметить в общих чертах, хотя маленькие опыты в этом роде нетрудно сделать и самим. Прочтите или проговорите любую фразу из тех, которые нами произносятся и повторяются постоянно, и спрашивайте себя по поводу каждого слова, дано ли оно непосредственно чувственными восприятиями или нет. Из самого небольшого опыта можно убедиться, что в нашем внутреннем мире, том мире, который каждый носит в себе, лишь самое незначительное количество комплексов находится в непосредственной связи с чувственными восприятиями. Мы говорим, например, *чёрная птица летит*. Разве мы видим птицу, её качество (чёрная) и то, что она летит? В чувственном восприятии чёрной летящей птицы, в том образе, который даёт нам образ, не дано ли действующее лицо (субстанция), ни его качество, ни его действие, и всё это прибавлено нашей мыслью – мыслью сознательно.

Уже здесь можно сказать, что всё это прибавлено языком, т. е. мышлением при помощи языка. То, что я отдаю летящую птицу от того фона, на котором она мне рисуется, конечно, условлено до известной степени чувственным восприятием, и вообще можно сказать, что в дословесном состоянии языка могли быть объединены известные связки впечатлений, поэтому то, что я называю летящую чёрною птицей, есть масса впечатлений; но самое содержание этих связей тогда не было разложено, расчленено.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Якія функцыі выконваюць вербальныя і невербальныя сімвалы? Знайдзіце ў рознай літаратуры сацыяльныя, міфалагічныя, этнічныя, палітычныя і рэлігійныя сімвалы.

2. Дайце тлумачэнні знойдзеным сімвалам, абгрунтуйце іх і адкажыце на наступныя пытанні: а) дзе і ў якіх выпадках яны выкарыстоўваюцца? б) якая культурная інфармацыя ўтрымліваецца ў дадзеных сімвалах?

3. Што абазначаюць сімвалы на беларускім, рускім, англійскім, амерыканскім і іншых сцягах?

4. Якая сімволіка беларускага (рускага) герба?

5. Падайце прыклады архетыпаў з розных лінгвакультур. Якія іх гісторыя і паходжанне?

6. Зрабіце інтэрпрэтацыю вядомых вам архетыпаў беларускай і рускай лінгвакультур. Якая розніца паміж імі ў сучасны перыяд?

7. Раскажыце, якая культурная інфармацыя заключаецца ў архетыпах *казла, зайца, воўка, лісы, мядзведзя, змяі, вароны* і інш. Што ляжыць у аснове гэтай (кожнай) інфармацыі?

8. У якіх моўных адзінках, а таксама ў абрадава-рытуальных формах культуры замацаваліся міфалагемы ці архетыпы? Назавіце іх і прывядзіце пераканальныя вусныя ці пісьмовыя прыклады.

9. Ці можна(па)ставіць знак роўнасці паміж сімваламі, стэрэатыпамі, эталонамі і рытуаламі? Пацвердзіце свае адказы прыкладамі.

10. Ці нашы сны раўназначныя “легендам і казкам былых пакаленняў”? Ці ўтрымлівае сон чалавека яго культурную інфармацыю? Пацвердзіце свае высновы або ўласнымі прыкладамі, або прыкладамі з рознай літаратуры (мастацкай, навуковай і г. д.).

11. Што такое вобразнае маўленне? Ці абавязковая ў ім розная сімвалізацыя? Пацвердзіце свае высновы грунтоўнымі прыкладамі (цытатамі, выняткамі, фрагментамі тэкстаў).

12. Што такое ўнутраная форма слова? Фразеалагізма? Вобразнага выказвання? Прывядзіце прыклады і звяжыце іх з сімвалікай (сімвалізацыяй) сваёй роднай мовы.

13. Ці выкарыстоўваецца рэлігійная сімволіка ў нашым штодзённым бытавым жыцці? Назавіце канкрэтныя сімвалы, якія выкарыстоўваеце вы і вашы бацькі, суседзі, сябры, аднакурснікі.

14. Якое ўздзеянне аказвае Біблія на мову твораў мастацкай літаратуры розных народаў? Рускага народа? Беларускага? Выпішыце біблейскія з беларускай ці рускай літаратуры і ахарактарызуйце іх.

15. У чым заключаецца шматзначнасць сімвалаў веры Хрыстовай? Падмацуйце адказы прыкладамі.

Прыкладная тэматыка рэфератаў

1. Сімвал у культуры.

2. Культурная сімволіка.

3. Беларуская народная сімволіка.

4. Беларуская палітычная і дзяржаўная сімволіка.

5. Мастацкая сімволіка.

6. Беларуская-руская сімволіка.
7. Руска-беларуская сімволіка.
8. Сімвалы і стэрэатыпы беларусаў.
9. Эталоны і рытуалы беларусаў.
10. Шматсэнсавыя (шматзначныя) сімвалы і стэрэатыпы.
11. Адрозненні сімвалаў беларусаў і рускіх ад іх жа эталонаў, стэрэатыпаў і рытуалаў.
12. Сімвалічная прырода культуры.
13. Міфалогія і рэлігія, мастацтва і навука як космас сімвалаў.
14. Мова сімвалаў і сімвалы мовы.
15. Міфы і сны ў асвятленні сучаснай лінгвакультуралогіі.
16. Выразнасць маўлення як сувязь вобраза і сімвала.
17. Словы-сімвалы і словы-вобразы ў сучаснай беларускай мастацкай літаратуры.

Практыкаванне 6. Зрабіце супастаўляльны лінгвакультуралагічны аналіз вершаў Я. Купалы, Я. Коласа і М. Танка. Адзначце асобна, на якія сімвалы, стэрэатыпы, эталоны і рытуалы свайго народа абапіраюцца паэты?

Я. Купала. Магутнае слова

Магутнае слова, ты, роднае слова!

Са мной ты на яве і ў сне;

Душу мне затрэсла пагудкаю новай,

Ты песень наўчыла мяне.

Бясмертнае слова, ты, роднае слова!

Ты крыўды, няпраўды змагло;

Хоць гналі цябе, накладалі аковы,

Дый дарма: жывеш, як жыло!

Свабоднае слова, ты, роднае слова!

Зайграй ты смялей, весялей!

Хоць гадзіны сыкаюць, кружацца совы,

Жывеш ты хвалу людзей.

Загнанае слова, ты, роднае слова!

Грымі ж над радзімай зямлёй:

Што родная мова, хоць бедная мова,

Мілей найбагатшай чужой!

Я. Колас. Родныя вобразы

Вобразы мілыя роднага краю,
Смута́к і радасць мая!
Што маё сэрца да вас парывае?
Чым так прыкованы я
К вам, мае ўзгорачкі роднага поля,
Рэчкі, курганы, лясы,
Поўныя смутку і жалбы нядолі,
Поўныя сумнай красы?
Толькі я лягу і вочы закрою,
бачу я вас прад сабой.
Ціха праходзіце вы як жывыя,
Ззяючы мілай красой.
Чуецца гоман мне спелыя нівы,
Ціхая жалба палёў,
Лесу высокага шум-гуд шчаслівы,
Песні магутных дубоў..
Вобразы мілыя, вобразы смутныя,
Родныя вёскі і люд,
Песні цягучыя, песні пакутныя!..
Бачу і чую вас тут.

М. Танк. Родная мова

З легендаў і казак былых пакаленняў,
З калосся цяжкага жытоў і пшаніц,
З сузор'яў і сонечных цёплых прамяняў,
З грываў ззяння бурлівых крыніц,
З птушынага шчэбету, шуму дубровы,
І з гора, і з радасці, і з усяго
Таго, што лягло назаўсёды ў аснову
Святыні народа, бяссмерця яго, –
Ты выткана, дзіўная родная мова.
Няма на зямлі таго шчасця і гора,
Якога б ты нам перадаць не магла.
Няма такіх нетраў, глыбокага мора
І гор, праз якія б ты не правяла
Мяне на радзіму, туды, дзе сягоння
Стаіць акрываўлены вораг з пятлёй

Над спаленай хатай, над родным загонам,
Над будучыняй і над песняй маёй, –
Над тым, што было і што век будзе вольным.

Народ пранясе цябе, родная мова,
Святлом незгасальным у сэрцы сваім
Праз цемру і годы змаганняў суровых.

Калі ж ападзе і развеецца дым
І нівы васкросшыя закаласяцца, –
Ізноў прашуміш ты вясновым дажджом,
Ізноў зазвініш ты ў кожнай у хаце,
Цымбалам дасі іх сярэбраны гром
І вусны расквеціш усмешкай дзіцяці.

ТЭМА № 7

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦЫФІКА МАЎЛЕНЧЫХ ЗНОСІН

Праграмныя пытанні:

1. Мова і этнас. Мова і індывід. Маўленчыя зносіны.
2. Месца тэорыі моўнай асобы ў антрапацэнтрычнай лінгвістыцы.
3. Лінгвістычнае партрэтаванне.
4. “Мова – нацыя (нацыянальная асоба) – культура” – цэнтральная трыяда лінгвакультуралогіі.

Дадатковая літаратура

1. Беларуская мова: энцыклапедыя / пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: БелЭн, 1994. – 655 с.
2. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – Москва, 2001. – С. 32–34.
3. Караулов, Ю.Н. Русский язык и языковая личность / Ю.Н. Караулов. – Москва: Наука, 1987. – С. 48-58.
4. Культура Беларусі: энцыклапедыя: у 6 т. / гал. рэд. Т.У. Бялова. – Мінск: БелЭн, 2010 – 2016.
5. Овишева, Н.Л. О стереотипном речевом поведении / Н.Л. Овишева // Вестник ОГУ. – 2002. – №6. – С. 145–148.
6. Толстой, Н.И. Язык и народная культура: Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – Москва, 1995.
7. Формановская, Н.И. Речевое общение: коммуникативно-прагматический подход / Н.И. Формановская. – Москва: Русск. язык, 2002.

Індывідуальнае і фронтальнае апытванне

1. Што такое “мова” і “этнас”?
2. Што такое “прэцэдэнтныя выказванні”?
3. Што такое “прэцэдэнтныя тэксты”?
4. Што такое “моўныя (маўленчыя) зносіны” і “сітуацыі”?
5. Як трэба разумець тэрмін “лінгвістычнае партрэтаванне”?
6. Які змест моўнай (маўленчай) асобы?
7. Якая спецыфіка нацыянальна-культурных і ўнутраных якасцей моўнай (маўленчай) асобы рускіх і беларусаў?
8. У чым заключаецца шматграннасць моўнай (маўленчай асобы)?
9. Чаму неабходна лічыць, што моўная (маўленчая) асоба – гэта адзіства калектыва і індывідуальнага?

10. Што такое індывідуальны вопыт?
11. Ці можна сцвярджаць, што індывідуальная асоба – гэта калектыўны вопыт і калектыўная памяць?
12. Чаму можа быць разнастайнай ступень “калектыўнасці” моўнай (маўленчай) асобы?
13. Што ўключаюць у сябе так званыя камунікацыйныя нормы?
14. Што такое фармальны і нефармальны зварот да суб’ядзініка (камуніканта, партнёра і інш.)?
15. Што патрэбна ўлічваць пры выбары формы моўных (маўленчых) зносін?
16. Якую каштоўнасць мае літаратурнае і лінгвістычнае партрэтаванне?

А.Л. Садоўская. Лінгвакультурны падыход да аналізу фразеалагічных рэсурсаў мовы // Роднае слова. – 2008. – № 8. – С. 35–39.

Этналінгвістычны падыход да аналізу фразеалагізмаў цесна змыкаецца і арганічна пераплятаецца з даследаваннем нацыянальна-культурнай спецыфікі ўстойлівых моўных адзінак з пазіцый лінгвакультуралогіі. Сам тэрмін “лінгвакультуралогія” з’явіўся ў канцы XX стагоддзя ў сувязі якраз з работамі фразеалагічнай школы на чале з В.М. Тэлія і работай В.В. Вераб’ева “Культуралагічная парадыгма рускай мовы” (1994). Пад лінгвакультуралогіяй разумеецца навука, якая ўзнікла на стыку лінгвістыкі і культуралогіі і даследуе праявы культуры народа, што адлюстраваліся і замацаваліся ў мове. Калі ўзяць пад увагу прыведзенае азначэнне, відавочнай з’яўляецца па сутнасці практычная тоеснасць задач, якія ставяць перад сабой даследчыкі этналінгвістыкі і лінгвакультуралогіі. Таму лічым мэтазгодным найперш акцэнтаваць увагу на іх адметнасці.

Так, В.М. Тэлія і іншыя маскоўскія даследчыкі выкарыстоўваюць тэрмін “лінгвакультуралогія” для намінацыі “той часткі этналінгвістыкі, якая прысвечана вывучэнню і апісанню карэспандэнцыі мовы і культуры ў іх сіхронным узаемадзеянні”. В.М. Тэлія таксама канстатуе, што глабальныя задачы лінгвакультуралогіі ў асноўным супадаюць з тымі (з улікам адзначанага вышэй сіхроннага аспекту апісання), якія былі абазначаны М.І. Талстым (адным з заснавальнікаў славянскай этналінгвістыкі) пры вызначэнні праграмы этналінгвістыкі. Аднак адрозненне заключаецца найперш у тым, што праграма маскоўскай этналінгвістыкі ажыццяўляецца ў цяперашні час пераважна на этнічным матэрыяле славянскіх моў у іх гістарычнай рэтраспектыве і заснавана на вывучэнні “преданий старины глубокой”, што дайшлі да нас і знайшлі сваё адлю-

страванне ў фальклорных тэкстах, рытуалах бытавога і рэліійнага характару і г. д., а лінгвакультуралогія, як ужо было адзначана, “даследуе перш за ўсё жывыя камунікатыўныя працэсы і сувязь выкарыстаных у іх моўных выразаў з сінхронна дзеючым менталітэтам народа”. Такое разуменне прадмета лінгвакультуралогіі развівае ідэі, выказаныя ў свой час А.А. Патабнэй, М.М. Пакроўскім, У.В. Вінаградавым, Дз. С. Ліхачовым, Ю.М. Лотманам, ідэі, звязаныя з праяўленнем культурна-нацыянальнай спецыфікі выяўленчых сродкаў мовы.

Значным укладам у развіццё лінгвакультуралогіі сталі манаграфіі віцебскай даследчыцы В.А. Маславай “Уводзіны ў лінгвакультуралогію” (1997) і “Лінгвакультуралогія” (2001). У гэтых кнігах акрэсліваюцца асноўныя паняцці лінгвакультуралогі, а таксама праводзіцца аналіз міфаў, што захаваліся ў метафарах і фразеалагізмах. Працягваючы традыцыю маскоўскай школы В.М. Тэліі, В.А. Маслава аднак лічыць, што “мы маем права бачыць аб’ект лінгвакультуралогіі не толькі ў сінхронным узаемадзеянні мовы і культуры, паколькі мова служыць сродкам назапашвання і захавання культурна-значнай інфармацыі”. У некаторых адзінках гэта інфармацыя для сучаснага носьбіта мовы з’яўляецца імпліцытнай, прыхованай і можа быць атрымана толькі апасродкавана, але яна ёсць і “працуе” на ўзроўні падсвядомасці. Лінгвакультуралаг і павінен прымяніць некаторыя спецыяльныя прыёмы для таго, каб атрымаць закладзеную ў моўных знаках культурную інфармацыю.

Асноўным метадам аналізу моўных знакаў у лінгвакультуралогіі з’яўляецца працэдура суадносінаў груп ці масіваў моўных знакаў са знакамі, катэгорыямі культуры. Культурная інфармацыя “рассеяна” ў мове, яна свядома або несвядома ўзнаўляецца носьбітамі мовы, якія выкарыстоўваюць моўныя выразы ў пэўных сітуацыях, з пэўнымі мэтамі і з пэўнай эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкай. Задача даследчыка якраз і заключаецца ў інтэрпрэтацыі дэнататыўнага ці вобразна матываванага аспектаў моўных знакаў (у нашым выпадку – фразеалагізмаў) у катэгорыях культуры, г. зн. у суадносінах фразеалагічных адзінак мовы з пэўнымі фрагментамі і адзінкамі культуры.

Такім чынам, атрымліваецца, што “этналінгвістычная арыентацыя даследавання і апісання накіравана перад усім на гістарычна рэканструктыўны план выяўлення культурных пластоў у фарміраванні фразеалагізмаў. Лінгвакультуралагічны аналіз мае на мэце вывучэнне здольнасці фразеалагічных знакаў адлюстроўваць сучасную культурную самасвядомасць народа, якая разумееца як “касцяк” яго ментальнасці,

і рэпрэзентаваць яе ў працэсах жывога выкарыстання фразеалагізмаў у дыскурсах розных тыпаў”.

Праводзячы свае даследаванні на матэрыяле рускай фразеалогіі, В.М. Тэлія піша, што фразеалагічны склад мовы – гэта “люстэрка, у якім лінгвакультурная супольнасць ідэнтыфікуе сваю нацыянальную самасвядомасць”, менавіта фразеалагізмы як бы навязваюць носьбітам мовы своеасаблівае бачанне свету, сітуацыі.

Так, напрыклад, аналіз беларускіх прыказак і прымавак гаворыць нам пра своеасаблівае “зніжэнне” для беларусаў паняццяў пра Радзіму (параўн. з добра вядомым нам рускім выразам *широка страна моя родная...*) да ўзроўню архетыпаў “роднага краю”, “кутка”, “хаткі”: *Кожнаму свой куток міл; У сваім краю, як у раю; Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; Дораг той куток, дзе рэзаны пупок; Свая хатка, як родная матка; Як свой кут маю, дык нічога не дбаю; Каб не быў тут пупок закапаны, жыў бы ў другім месцы і інш.* У плане названых уяўленняў цікава згадаць праблематыку п’есы Я. Купалы “Раскіданае гняздо” і выслоўе К. Чорнага “Радзіма пачынаецца там, дзе прайшло маленства”. Значная колькасць устойлівых выразаў побач з рэпрэзентацыйнай моцнай прывязанасці беларусаў да родных мясцін сведчыць таксама пра глыбокую любоў, павагу і пашану беларускага народа да зямлі – асновы жыцця і дабрабыту ва ўсе часы: *Зямелька – матка наша: і корміць, і поіць, і абавязваець нас; Зямелька – нас усіх маці: яна нас корміць, яна нас прыгорне.* Параўнанне ў прыведзеных адзінках зямлі з маці, якая корміць, гадуе, клапаціцца пра ўсіх, перадае найвышэйшую ступень павагі і ўдзячнасці роднай зямельцы, што заўсёды жыла ў сэрцы беларуса і інш.

Акрэсліваючы пытанне “Лінгвакультурны аспект беларускай фразеалогіі”, варта звярнуць асаблівую ўвагу на тое, што розныя тыпы фразеалагізмаў па-рознаму адлюстроўваюць нацыянальную культуру.

Па-першае, некаторыя фразеалагізмы адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру як цэласныя моўныя знакі. Напрыклад, як знак сітуацыі беларускі фразеалагізм *як на Дзяды* ўжываецца са значэннямі: 1) выдатна, уволю наесціся, 2) вельмі многа (пра яду). Культурна-гістарычныя каментарыі: “Дзяды – старадаўняе памінанне нябожчыкаў на Беларусі, а таксама дзень, калі адбываўся гэты абрад. На Дзяды гатавалася сем – дзесяць страў (куцця, бліны, клёцкі, яечня, мяса і інш.). Пасля малення гаспадар выходзіў з хаты і заклікаў на вячэру “дзядоў”-нябожчыкаў. Сям’я ела з перапынкамі, кладучы час ад часу лыжкі на стол, каб імі сімвалічна маглі пакарыстацца “дзяды”. На іх долю яшчэ

адлівалі і адкладвалі ад кожнай стравы ў асобны посуд. Пасля вячэры не прыбіралі са стала: пакідалі нібыта для нябожчыкаў”;*хоць у пятніцу* абазначае ‘ў любы момант, у самы блізкі час’, ужыв. пры словах *замуж, жаніць*. Першапачатковы сэнс выразу – ‘хоць у той дзень, калі не дазвалялася спраўляць вяселле’. Культурна-гістарычны каментар: “вясельным днём была нядзеля. Пятніца з часоў язычніцтва лічылася нерабочым днём. Гэта традыцыя захоўвалася на Беларусі доўгі час. Яшчэ ў канцы XIX стагоддзя ў пятніцу нельга было шыць, купаць дзяцей, мыць бялізну; калі ў Велікарусі засталіся ў народнай памяці і ў пашане толькі тры пятніцы., у Беларусі... небяспечныя і страшныя ўсе пяць-дзясят дзе. “Хто ў пятніцу спявае, той ў нядзелю адплача”, – народная прымета і перасцярога, занатаваная М. Федароўскім”.

Па-другое, яны адлюстроўваюць нацыянальную культуру беларусаў адзінкамі свайго лексіка-семантычнага (і лексіка-граматычнага) складу. Гэта перш за ўсё тычыцца назваў рэальнай матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, жывёльнага і расліннага свету краіны, імёнаў людзей і геаграфічных назваў і г. д., што ўгадваюцца ў выразях. Прычым некаторыя словы могуць належаць да так званай **безэквівалентнай лексікі**¹. І такіх устойлівых моўных формаў у беларускай мове вельмі шмат.

¹ **Безэквівалентныя словы** – гэта слова, да якіх нельга знайсці ў іншых мовах аднаслоўныя эквіваленты. Беларуская безэквівалентная лексіка складае каля 7-8 працэнтаў ад агульнай колькасці беларускіх слоў актыўнага ўжытку. Прывядзём некалькі беларускіх слоў, якія з’яўляюцца безэквівалентнымі ў рускамоўным дачыненні і зафіксаваны ў слоўніку беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) І.Р. Шкрабы “Самабытнае слова”: *бацькаўшчына* (отцовское наследство), *блінцоўка* (небольшая дежа, предназначенная для замешивания теста), *бусянка* (гнездо аиста), *маладзік* (молодой месяц), *калядніца* (рождественская пора, рождественская ночь), *руплівец* (прилежный, старательный человек), *заскварыць* (заправить жареным салом) і інш.

У безэквівалентную лексіку ўключаюцца так званыя экзатызмы – назвы прадметаў і паняццяў, характэрныя для духоўнай культуры і матэрыяльнага побыту народа, а таксама абумоўленых асаблівасцямі прыроднага і геапалітычнага становішча краіны. Дакладней, гэта назвы тых прадметаў і з’яў рэчаіснасці, якія характарызуюць бытавыя, сацыяльныя, культурныя, экалагічныя і іншыя ўмовы жыцця толькі аднаго народа і адсутнічаюць у другога. Адзнаку нацыянальнага, мясцовага, гістарычнага або фальклорна-міфалагічнага каларыту нясуць на сабе такія беларускія назвы і звароты, як *васпан, ягамосць, верашчака, ваўкалак, рэзгіны* і інш.

Экзатызмы і этнаграфізмы не столькі раскрываюць або тлумачаць чужую культуру, колькі сімвалізуюць яе. Так, словы *біль, эскавайр, спікер, шылінг* асацыіруюцца з Англіяй; *кішляк, арык, дэхханін, бархан* – гэта знакі ўсходняй, паўднёваазіяцкай культуры; *сакура, ікебана, сакэ* – знакі традыцыйнай японскай культуры; *бекеша, гуляш, гусар, чардаш* – знакі венгерскай культуры і г. д.

Храналагічныя экзатызмы называюцца гістарызмамі, напрыклад: *панишчына* (крепостное право), *дзядзькаванне* (старый обычай белорусских панов отдавать своих сыновей на воспитание в крестьянские семьи), *войтаўства, або вайтоўства* (должность войта, а также работа, связанная с исполнением обязанностей войта) і інш. Да гістарызмаў таксама складана падабраць адпаведнік у іншай мове, але яны слухна лічацца ключом да разумення культурнай мінуўшчыны.

Прывядзём некалькі прыкладаў: у **лапці абуць** – паступіць нядобра-сумленна, ашукаць, падмануць каго-н.; **плесці лапці, кашалі з лапцямі (кашалі без дужак) плесці** – гаварыць абы-што, выдумваць; **ні млён ні таўкач** – ні на што не здатны, няўмелы (**млён** – палка, якой круцяць жорны, сячкарно; безэквівалентнае ў рускамоўным дачыненні слова); **ні ў кола ні ў мяля** – няўмелы, няздатны (у тым ліку да гаспадарчых работ) чалавек (**кола** – млыновае кола, **мяля** – мяліца, мялка, на якой лён або пняўку мнуць); **збор каляда** – група людзей ці прадметаў, неаднародных па якіх-небудзь прыметах, якасцях. Першапачаткова – пра розныя падарункі, сабраныя ў выніку калядавання. Фіксуецца ў “Зборніку прыказак беларускіх” І.І. Насовіча; **ляпнуць як лапцем па балоце (як лапцем па цымбалах)** – вельмі недарэчна, нетактоўна штосьці сказаць; **як дзядзька ў Вільні** – разгублена, збянтэжана, непрывычна, ніякавата (вобраз склаўся на аснове эпизодаў з паэмы Я. Коласа “Новая зямля”, раздзел “Дзядзька ў Вільні”). І шмат іншых: *не за дзень Вільня станавілася; не адразу Вільню пабудаваці; язык да Вільні дапытае; смаргонская палітыка; выпускнік смаргонскай акадэміі; маладзіца як брусніца; казаў Халімон рабой кабыле сон; два вазы і цэбар; брэша як лён чэша; бліны-ляпейшкі з аднае дежкі; да цмока; да вадзяніка; да хатніка; да балотніка, да лесавіка (руск.: к чертовой матери, к чертовой бабушке); абораі хлеб кроіць; стаячаму лапці падпляце (руск.: на ходу подметки рвет); ні к Сідару ні к Хведару; быў і ў коле і ў мяле; малатарня пустая; язык у лапцёх; язык як калаўрот; языком у Вільні, а галавою за печчу (руск.: где много слов, там мало дела); дарагое яечка да Вялікадня; не да каляды, калі поўна хата бяды і інш.*

І па-трэцяе, фразеалагічныя адзінкі адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру сваімі прататыпамі, паколькі генетычна свабодныя спалучэнні слоў самім з’яўленнем (і далейшым замацаваннем у маўленні) былі абавязаны пэўным звычаям, традыцыям, своеасаблівасцям побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычным падзеям, што ў розныя часы адбываліся на Беларусі і інш. Напрыклад, фразеалагізм **за дзедам шведам** (вельмі даўно) захаваў звесткі пра прыход на беларускія землі шведскіх заваёўнікаў (1655 і 1706–1708 гг.); **ісці як на паншчыну**. Што датычыць беларускіх прыказак, прымавак і афарызмаў абазначанай групы, то вялікая колькасць іх зафіксавана і паддадзена разам з культурна-гістарычным каментарам у першым лінгвакраннаўчым “Слоўніку-даведніку беларускіх прыказак, прымавак і афарызмаў” С.Ф. Івановай і Я.Я. Іванова.

Такім чынам, пры лінгвакультурным падыходзе да аналізу фразеалагічных рэсурсаў мовы ўстанаўліваецца найперш сувязь іх асацыятыўна-

вобразнай асновы з культурна-нацыянальнымі эталонамі, сімваламі і стэрэатыпамі. Такі падыход да аналізу фразеалагізмаў дае магчымасць сцвярджаць, што фразеалагізмы маюць высокую лінгвакрыязнаўчую каштоўнасць, паколькі яны з'яўляюцца ўнікальнай скарбніцай пэўнай этнакультурнай, гістарычнай і геаграфічнай інфармацыі. Яны перадаюць нацыянальна-спецыфічнае светабачанне і структураванне рэчаіснасці.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Як вам уяўляецца канцэпцыя структуры моўнай (маўленчай) асобы? Прааналізуйце моўную (маўленчую) асобу беларускамоўнай ці рускамоўнай культуры (на прыкладзе свайго сябра ці сяброўкі, суседа, родзіча або сваяка).

2. Якія словы вы (вашы сябры, сваякі, суседзі, аднакурснікі) часцей за ўсё ўжываеце ў маўленні?

3. Што робіць кожную моўную (маўленчую) асобу непаўторнай? Падайце прыклады ідыялектных асаблівасцей уласнага маўлення, маўлення вашых блізкіх і знаёмых.

4. Выберыце ўрывак з беларускамоўнай ці рускамоўнай літаратуры (мастацкай, публіцыстычнай) і прааналізуйце ідыялектныя або дыялектныя асаблівасці як мовы аўтара, так і мовы дзейных асоб.

5. Адкажыце на пытанне: “Якім чынам (спосабам, шляхам) знешнасць персанажаў (герояў, дзейных асоб, камунікантаў) можа ўздзейнічаць на характар іх камунікацыі з суб'ядзейнікамі (навакольнымі, іншымі)?

6. Ці ведаеце вы гэтага чалавека (англічанін, немец, рускі, француз)? Абмяркуйце прыкметы: а) бесшабашны, щедрый, ленивый, не-обязательный, простодушный, бестолковый, неорганизованный, бесце-ремонный, широкой натуры;

б) вежливый, сдержанный, педантичный, малообщительный, невоз-мутимый, консервативный, аккуратный, добросовестный, изыскный;

в) элегантный, галантный, болтливый, лживый, обаятельный, ску-пой, легкомысленный, раскованный;

г) аккуратный, педантичный, исполнительный, экономный, неинте-ресный, сдержанный, вездливый, упорный, работоспособный.

7. Прачытайце ўрывак з рамана “Людзі на балоце” І. Мележа і ад-кажыце на пытанні: 1) “Ці мог бы абысціся аўтар твора без дыялек-тызмаў”?; 2) “Што надаюць (прыдаюць) літаратурна-мастацкаму тэксту дыялектызмы”?

“Вот же люди! Што б ні сказаў рабіць – усё насуперак. Як бы бяду якую ім рыхтуеш...”

Раніцай, ледзь толькі ў расхрыстанай зрэбнай сарочцы, басаногі выйшаў [Міканор. – М.А.] на ганак, – кінуў вачыма навокал, прыслухаўся: збіраюцца на грэблю ці не збіраюцца? Ubачыў за плотам Васіля, які паіў з жолаба каня, па халаднаватай, роснай траве падыйшоў да хлопца, паздароўкаўся.

– На грэблю сабіраешся?

Васіль адвёў вочы, буркнуў, як адмахнуўся:

– Пойдзе нехто...

– Чаго ёго – нехто?

– Ну, мабуць, дзед пойдзе.

– Чаму – дзед? А ты?

– А мне тут работы па горло.

– Усім дома работы багата. Не сакрэт. Дак калі кожны будзе дзядоў ды баб пасылаць, а сам дома сядзець – вот грэблю зробіш!

– А тут ты за мяне рабіць будзеш?

– І тут і там ніхто за цябе рабіць не будзе! – Міканор загаварыў грозна, загадна:

– Тут – як сабе хочаш рабі: хоць дзеду, хоць Валодзьку паручай, а на грэблі – кеб буў сам!

8. Выберыце правільны адказ з некалькіх пазіцый:

1) Моўная (маўленчая) асоба складаецца: а) на аснове індывідуальных асаблівасцей канкрэтнага камуніканта; б) на аснове калектыўнага вопыту і калектыўнай памяці; в) як адзінства калектыўнага і індывідуальнага.

2) Асоба даведваецца пра камунікацыйныя збоі дзякуючы: а) дысанансу каштоўнасных арыенціраў; б) моўнай карціне свету (МКС); в) зваротнай сувязі.

3) Асоба ўспрымае навакольны свет праз: а) кантакт з прадстаўніком іншай лінгвакультуры; б) прызму моўнай карціны (выявы) свету; в) прызму МКС прадстаўнікамі іншай лінгвакультуры.

4) Пры ўступленні ў кантакт (кантактаванні) з прадстаўнікамі іншай культуры ўнікае: а) дысананс ідыялектаў; б) камунікацыйны збой; в) дысананс менталітэтаў, МКС, каштоўнасці арыенціраў і тэзарыўсаў.

5) Шматграннасць моўнай (маўленчай) асобы праяўляецца ў: а) калектыўнасці/індывідуальнасці і ўніверсальнасці/нацыянальнай спецыфічнасці; б) псіхафізічных характарыстыках і сацыяльнай прыналежнасці; в) менталітэце; калектыўнасці/індывідуальнасці, універсальнасці/нацыянальнай спецыфічнасці, узроўні валодання мовай (роднай і замежнай), тэзарыўсе; канцэптасферы; псіхафізічных характарыстыках і сацыяльнай прыналежнасці; іерархіі каштоўнасцей.

Прыкладная тэматыка рэфератаў

1. Беларуская мова і беларускі этнас.
2. Маўленчыя (моўныя) паводзіны беларусаў.
3. Мова старажытнай беларускай мастацкай літаратуры.
4. Мова сучаснай беларускай мастацкай літаратуры.
5. Ідыястыль Я. Купалы і Я. Коласа.
6. Ідыялект Ул. Караткевіча.
7. Літаратурны і моўны партрэт Янкі Брыля.
8. Камуналекты і гэндэрлекты (на матэрыяле сучаснай беларускай паэзіі).
9. Паняцце моўнай (маўленчай) асобы.
10. Канцэпцыя трохузроўневай структуры моўнай (маўленчай) асобы.
11. Характарыстыка паводзін беларускай (рускай) моўнай (маўленчай) асобы.
12. “Трасянка” – аб’ект вывучэння лінгвістыкі і лінгвакультуралогіі.
13. “Беларускі акцэнт” у рускім маўленні.
14. “Рускі акцэнт” у беларускім маўленні.
15. Выбар моўных (маўленчых) сродкаў – важная камунікацыйная задача.
16. Ідыялектныя адрозненні і іх праяўленне.
17. Студэнцкі слэнг – спецыфічны сацыялект.
18. Моўна-культурная асоба з боку лінгвакагнітыўнага ўзроўню.

Практыкаванне 7. Перакладзіце тэкст на сучасную беларускую мову, вызначце і падрабязна растлумачце адпаведнасць/неадпаведнасць культурнай інфармацыі ў беларусаў і рускіх. Адкажыце на пытанне: “Чым звязаны псеўданім “Янка Купала” з пададзенай інфармацыяй В. Санько?

Летняе сонцастаянне беларусы назвалі Купаллем. Тысячагоддзі весела адзначалі святы. Упярэдадзень Купалля вечарам ці ўночы спалывалі ляльку Мару, сімвал смерці, і кола, сімвал сонца. На Купалле нарэшце агонь і вада становіліся братам і сястрою, не прычэплі адзін аднаму. Ачышчалі кожнага, хто просьба прасіў пра ачышчэнне. Агонь і вада сумесна выганялі хворасці і чары.

Наступіў той дзень, які рэлігійнікі загадалі прысвоіць сабе. Ноч упярэдадзень Купалля і само Купалле – іскрысты і яркі час года.

Менавіта на Купальскі і наступны пасля яго дзень пасягалі царкоўнікі ўсіх масцяў. Праваслаўнікі па-жыццёску, цвяроза ацанілі памяць народную пра вялікі дзень – і не асмеліліся канкураваць са святам перамогі прыроды. Не зачапілі Купалле, узялі наступны дзень пасля яго.

Знайшлі сапраўды вартага чалавека, дату нараджэння якога можна і трэба адзначаць. Наступны пасля Купалы дзень, дзень Яна, назвалі днём вялікага для іх і ўсяго свету чалавека – Хрысціцеля Бога-чалавека, назвалі днём Іаана Прадказальніка.

Хрысціянства, іншыя афіцыйныя рэлігіі свету – некалькі секундаў у сутках станаўлення і існавання веры чалавека. Вялікаігрушаўцы і валатоўцы, працавічанцы і казлоўцы, што сёлета ўзнімалі ў шэрань неба запалавелыя колы, збіралі кветкі трыпутніку, Іван-ды-Мар’і, браткаў, папарацяў, палілі кастры, скакалі праз іх, не ведалі тонкасцяў прысвячэння імя Іаана Хрысціцеля дню пасля Купалля. Ім гэта не надта трэба было.

Народ святкаваў Купалле, самае яркае свята прыроды, сонца і плоднасці. Народ адзначаў свята праніцоўнае, ураджайнае.

Купалле стварылі не кансерватары з доктарскімі грамадзянскімі і рэлігійнымі ступенямі. Такія знаўцы могуць толькі прыстасаваць з’яву прыроды да патрэбаў заказчыка – грамадства ці рэлігіі, і дай Бог, каб зрабілі толкам. Прыстасаваць, не болей.

Купалле стварыў народ, той самы, якім аступененыя бараны зачэстую пагарджаюць, завуць цёмным. Кожны з аступененых у разуменні сусветнасці паасобку не вышэй вялікаігрушаўскай шаптухі Марты Захарэвіч, ды і многіх іншых бабкаў Случчыны. Усе разам аступененыя не вышэй калектыўнай думкі і разумення сусветнасці, добра жыхароў той жа Вялікай Ігрушы, любой слупкай вёсачкі.

Глыбіню тэарэтычнага і філасофскага разумення многіх абдоктараных вельмі добра меціць іх згода на перанос, а потым і маўклівае патуранне святкаванню аднаго з найчысцейшых святаў прыроды – Купалля, на шмат дзён пазней, аж праз дзве квадры, у другім нават месяцы – з дваццаць трэцяга чэрвеня па шостае ліпеня.

Свята Дажбогу, Жыжэля, Сварогу, свята росквіту і ўрадлівасці зямлі, свята сонца і агню, здавён намеркаванае на летняе сонцастаянне, адзначала ўсё жывое на зямлі. Адзначалі і насельнікі жытаў, вады, лесу. З гэтага дня русалкам забаранялася самахоць вылазіць са схронаў, заманьваць кагохочна, як рабілі на русалкавы тыдзень.

(В. Санько. Лёс нельга ашукаць, лёс можна аб’ехаць)

СПОСАБЫ РЭПРЭЗЕНТАЦЫІ КУЛЬТУРНЫХ ВЕДАЎ

Праграмныя пытанні:

1. Фонавыя веды. Вербальныя і невербальныя формы ведаў.
2. Паняцце культурнага коду.
3. Адлюстраванне культурнай спецыфікі на ўзроўні фанетыкі і графікі.
4. Адлюстраванне культурнай спецыфікі на ўзроўні лексікі і словаўтварэння.
5. Адлюстраванне культурнай спецыфікі на ўзроўні марфалогіі і сінтаксісу.
6. Культурная спецыфіка і тэкст.

Дадатковая літаратура

1. Абабурка, М.В. Лінгвістыка тэксту / М.В. Абабурка. – Магілёў: УА “МДУ імя А.А. Куляшова”, 2008. – 140 с. – С. 13–39.
2. Богатикова, Л.И. Лингвокультурология. Практикум / Л.И. Богатикова. – Минск: РИВШ, 2016. – 343 с. – С. 41–51.
3. Грабчиков, С.М. Межъязыковые омонимы и паронимы: опыт русско-бел. словаря / М.С. Грабчиков. – Минск: БГУ, 1980. – 216 с.
4. Крюков, А.И. Фоновые знания и языковая коммуникация / А.И. Крюков // Этнопсихоллингвистика. – Москва: Наука, 1988. – С. 19–34.
5. Мартынов, В.В. Славяно-германское лексическое взаимодействие древней поры (к проблеме прародины славян) / В.В. Мартынов. – Минск: АН БССР, 1963. – 249 с.
6. Махонина, А.А. К вопросу о классификации межъязыковых лакун / А.А. Махонина // Язык и национальное сознание / под ред. И.А. Стернина. – Воронеж, 2002. – Вып. 4. – С. 40–45.
7. Тер-Минасова, С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. – Москва: Слово, 2000. – С. 55–60.

Індывідуальнае і фронтальнае апытванне

1. Што такое фонавыя веды? Іх формы?
2. Якую культурную інфармацыю перадаюць: а) гісторыка-культурны фон; б) сацыякультурны фон; в) семіятычны фон?
3. Які ўплыў фонавых ведаў на разуменне іншамоўнага паведзення?
4. Што агульнае павінны мець удзельнікі камунікацыі (моўных зносін)?

5. Што такое “ўзаемны код” (“обоюдный код”)?
6. Як разумець паняцце “лексічны фон”?
7. Ці раўназначнае яно паняццям “безэквівалентнасць” і “нацыянальная маркіраванасць слоў”?
8. Ці з’яўляецца этнакультурны фон самастойным фонам ведаў?
9. Якія з вымярэнні маюць словы-канцэпты (ключавыя словы)?
10. Чаму немагчыма дакладна перакласці з адной мовы на іншую некаторыя словы і выразы?
11. Што такое формы суб’ектыўнай ацэнкі?
12. Якімі лексічнымі і граматычнымі сферамі тлумачыцца нелюбоў (непрыязнь) вучняў і студэнтаў да той ці іншай навучальнай дысцыпліны?
13. У чым спецыфіка беларуска- і рускамоўных канструкцый з давальным склонам?
14. Якое выражэнне віда-часавых адносін (увогуле часавых форм) у сучасных беларускай і рускай мовах?
15. Як перакладаюцца на іншыя мовы беларускія (рускія) безасабовыя сказы?
16. Ці з’яўляецца ўнутраная форма слоў (фразеалагізмаў) кодавай прыкметай (кодам)?

Л.И. Богатикова. Фоновые знания и его формы

Для общения необходимо, чтобы его участники имели определённую общность социальной истории, которая находит свое отражение в знаниях об окружающем мире. Эти знания, присутствующие в сознании участников коммуникативного акта, получили название фоновых знаний.

Фоновые знания представляют собой информацию об определённом культурном пространстве, выступающем в качестве контекста общения, или “разделённого знания”.

Различия между фоновыми знаниями представителей разных лингвокультур могут стать причиной коммуникативных сбоев. В основе любой коммуникации, т. е. в основе речевого общения как такового, лежит “обоюдный код” (shared code), обоюдное знание реалий, знание предмета коммуникации между участниками общения <...>.

Фоновые знания могут быть представлены в виде вербальной и невербальной форм. Фоновые знания, или лексический фон, по терминологии Е. М. Верещагина и В.Г. Костомарова, принадлежит

именно невербальному смысловому уровню сознания. Значения слов своим субстратом имеют языковой уровень сознания. Поэтому “привязывание” фоновых знаний к лексике методологически неправомерно <...>.

Фоновые знания, формулирующие смысловой уровень сознания присутствуют в неязыковой форме, но не в форме семантических значений слов и словосочетаний, а в *форме многочисленных логических импликаций и пресуппозиций*. Это видно в примере рассказа А.П. Чехова “Лошадиная фамилия”, где на смысловом уровне сознания странное отнесение к “лошадиной” фамилии Овсов приказчиком Иваном Евсеевичем строчится на пресуппозиции “*Лошади кушают овёс*”. А между тем приказчику по долгу службы лучше других было известно, что лошадь и овёс объединяет именно то буквальное обстоятельство, что первая “кушает” последней. Но это знание не языковое, а пресуппозициональное, это – принадлежность глубинного уровня сознания, это – внутренняя, идеальная модель внешнего материального мира или его фрагмента, актуальное осознание и вербализация которой требует известных усилий (не случайно чеховский приказчик Иван Евсеевич так долго не мог вспомнить фамилию лекаря).

Фоновые знания присутствуют как *эксплицитно, так и имплицитно в семантической структуре слова, текстах разных жанров, а также выступают в форме нормативно-поведенческих правил речевого и неречевого поведения*. Иными словами, фоновые знания – это имплицитные смыслы-знания, узואльно закреплённые за языковыми выражениями в системе языка и репродуцируемые в сфере коммуникации.

(Богатикова, Л.И. Лингвокультурология: практикум / Л.И. Богатикова. – Минск: РИВШ, 2016. – С. 41–43).

У.І. Коваль. Аб унутранай форме аднаго дыялектнага фразеалагізма

Прафесар Ф.М. Янкоўскі праяўляў вялікую цікавасць да фразеалагічнай праблематыкі, і ў прыватнасці – да паходжання фразеалагічных зваротаў. Так, у сваёй кнізе “Роднае слова” ён падрабязна спыняецца на даволі новым для таго часу пытанні аб этымалагічным аналізе дыялектных фразеалагізмаў. Яго сутнасць, паводле Ф.М. Янкоўскага, заключаецца не толькі ў вызначэнні семантыкі “цёмных” слоў-кампанентаў у складзе фразеалагізмаў, але і ў высвятленні незразумелых для сучасных носьбітаў

мовы вобразаў, пакладзеных у іх аснову, а таксама ў вытлумачэнні сувязі фразеалагічнай адзінкі з пэўнымі рэаліямі і жыццёвымі з’явамі, са светапоглядам мовы. Менавіта такі (комплексны) падыход да паходжання фразеалагічных адзінак вучоны праілюстравалі на шэрагу ўстойлівых спалучэнняў, занатаваных ім у народных гаворках.

Адносна паходжання адной з іх – фраземы *дарогу перасякерыць* ‘перашкодзіць камусьці дасягнуць нейкай мэты’ – Ф.М. Янкоўскі выказваў два меркаванні. Па-першае, вучоны бачыў у ім вынік метафарызацыі свабоднага спалучэння слоў (дарогу перасякерыць – заступіць дарогу сякарай): “Відаць, у старажытныя часы пры пэўных абставінах перад праезжымі заступалі (засланялі) дарогу, шлях узброеныя сякерамі служкі (вайскоўцы) – ці каб атрымаць плату за праезд, ці з якою іншай мэтай”. Разам з тым Ф.М. Янкоўскі не выключалі этымалагічнай сувязі фразеалагізма з магічнымі дзеяннямі, выканаўцамі якіх з’яўляліся знахары ці ведзьмары: “У вераваннях (з назіранняў на паўднёвай Бабруйшчыне), што дайшлі з далёкіх часоў, было паняцце “дарогу перасекчы (перабегчы)”: чалавек з “паганым вокам”, перабегшы (перасекшы) перад кім-небудзь дарогу прычыняў кепства, нядобрае, у выніку – сустракала бяда, няшчасце; прычаплялася “знахарам” (“ведзьмаром”) бяда і тады, калі ён перакідваў, выказваючы магічныя словы, праз дарогу перад кімсьці які-небудзь востры прадмет”.

Такім чынам, паходжанне фразем тыпу бел. *перабязачь* (*пераходзіць*) *дарогу* ‘перашкджаць каму-небудзь, апырэджаваючы ў чым-небудзь’ і рус. *перейти дорогу* ‘істотна перашкодзіць каму-небудзь у якой-небудзь справе’ звязана з уяўленнямі аб магічным дзеянні – наўмысным пераходзе шляху з пэўнай шкоданаснай мэтай; менавіта таму ў семантыцы гэтых фразем дамінантай з’яўляецца сема “перашкода”. Што ж датычыць устойлівага словазлучэння *дарогу перасякерыць*, то яго ўнутраная форма з’яўляецца больш складанай: гэта этнафразема не можа быць інтэрпрэтавана без уліку архаічнага апатрапейнага дзеяння – рытуальнага перасячэння сякарай самой дарогі з мэтай процідзеяння сурокам, хваробе, эпідэміі і нават смерці. Пры гэтым важна ўлічваць комплекс этнакультурных уяўленняў, звязаных з сякарай і дарогай.

Вытокі міфалагічнай сімвалікі сякеры непарыўна звязаны з культуам Перуна, абавязковым атрыбутам якога з’яўляецца сякера, у сувязі з чым за сякарай замацаваліся міфалагічныя асацыяцыі, звязаныя з апатрапейнай магіяй. Так, на Віцебшчыне, вымаючы з гнязда толькі што вылуپленых куранят, прапускалі іх праз адтуліну ў сякеры, чым дася-

галася іх абарона ад “дурнога вока”; у заходніх украінцаў і ўсходніх славакаў выкарыстоўваліся рытуальныя сякеркі, якія былі знакам улады і магічнай сілы старшага пастуха; дзеля засцярогі купленага каня ад сурокаў гаспадар праводзіў яго ў двор праз сякеру, уваткнутую ў парог; імкнучыся адагнаць нячыстую сілу ад маладых, на Случчыне білі сякеру аб сякеру ў той момант, калі малады разам са сваёй “дружынай” прыязджаў да нявесты; у літоўскай легендзе знахар выратоўваецца ад злых духаў, уваткнуўшы сякеру ў варотны слуп.

На беларускім Палессі пры першым выгане жывёлы гаспадыня падкладвала сякеру пад парог хлява і казала: “Хоць мне хто хацеў зрабіць, я яму перасякерыла”.

У гэтым выпадку звяртае на сябе ўвагу суадносна з дзеяслоўным капанентам фразеалагізма *дарогу перасякерыць* дзеяслоў *перасякерыць*, выкарыстаны, як відаць з кантэксту, у сакральным значэнні ‘адвесці, нейтралізаваць пагрозу (сурока) з дапамогай сякеры’. Параўн. рус. (дыял.) *пересечь заклятие* ‘адвесці закляцце, зрабіць яго несапраўдным’.

Пры ацэнцы сімвалікі іменнага кампанента этнафраземы *дарогу перасякерыць* неабходна ўлічваць, што дарога ў народных павер’ях асэнсоўваецца ў сувязі “з комплексам адмоўных значэнняў, у прыватнасці, з уяўленнямі аб нячыстай сіле і смерці”; акрамя таго, лічылася небяспечным будаваць дом на тым месцы, дзе раней была дарога. У сувязі са сказаным лагічнымі выглядаюць шматлікія прыклады “антыпаходзін”, што праяўляюцца ў магічным сячэнні сякерай зямлі. Напрыклад, у польскіх Татрах пры праходзе статка праз ростані галоўны пастух маляваў сваёй палкай-сякеркай крыж на зямлі, каб адагнаць зло; рускія сяляне для абароны хатняй жывёлы ад нячыстай сілы высакалі сякерай крыж на зямлі.

Асабліва важнымі для вызначэння паходжання фразеалагізма *дарогу перасякерыць* з’яўляюцца звесткі аб магічным перасячэнні сякерай дарогі. Такое дзеянне было, у прыватнасці, неад’емным элементам рытуальнага абворвання вёскі падчас эпідэміі. Параўн. наступнае апісанне: “Около полуночи бабы, девки и мужики собираются за селом, все вооружаются топорами, мотыгами и т. п. и берут с собой соху. Одна вдовья баба (дочь) впрягается в соху, а вдова-мать пашет. Остальные идут вслед за ними. На перекрёстке толпа останавливается, и одна из баб спрашивает: “Кто на ком пашет?” Ей отвечают: “Мать на дочери”. После этого все оборачиваются назад и с криками: “Секи его! Руби его!” начинают рубить землю. Так делают на всех перекрёстках, пока

не опашут всё село”. Дарогу перасякалі і пры пахаванні памерлага ад халеры: перад пахавальнай працэсіяй ішла дзяўчына, якая час ад часу спынялася і секла сякерай дарогу, а ўдава, якая ішла апошняй, замятала мяцёлкай сляды, пакінутыя сякерай.

У тэкстах замоў, накіраваных супраць антрапаморфна асэнсоўваемых хвароб, часта сустракаюцца адрасаваныя гэтым хваробам формулы-пагрозы, у якіх актуалізуецца апатрапейная роля сякеры: бел. *Зубішча, зубішча, ідзіця а дубішча. А калі ня пойдзеця, я к вам прыду з косамі, з тапарамі, з добрымі малайцамі, і я вас пакашу, парубаю*; рус. *Уж ты, смерть коровья, не ходи в наше село. Мы тебя запашем, заскородим, кочергами загребём, топорами зарубим*.

Такім чынам, этнафразема *дарогу перасякерыць* ‘перашкодзіць камусьці дасягнуць нейкай мэты’ можа быць інтэрпрэтаваная як вынік вобразнага пераасэнсавання свабоднага словазлучэння, якое абазначала канкрэтнае рытуальнае дзеянне – перасячэнне сякерай дарогі з мэтай стварэння магічнай перашкоды на шляху персаніфікаванай нячыстай сілы, хваробы або смерці.

В. Ляшчынская, В. Пракоўіна. Канцэпты душа і сэрца ў беларускай і рускай фразеалогіі

Паняцце канцэпт прыйшло з філасофіі і логікі, але за апошнія дзесяцігоддзі яно перажывае перыяд актуалізацыі і пераасэнсавання.

“Философский энциклопедический словарь” дае наступнае вызначэнне “канцэпту”: “канцэпт – змест паняцця”. Па сваёй унутранай форме словы “канцэпт” і “паняцце” аднолькавыя: “канцэпт” з’яўляецца калькай з лацінскага *conceptus* “паняцце”. Аднак сёння вучоныя дастаткова дакладна размяжоўваюць тэрміны “паняцце” і “канцэпт”. Калі паняцце – гэта сукупнасць істотных прыкмет аб’екта, то канцэпт – ментальнае нацыянальна-спецыфічнае ўтварэнне, планам зместу якога з’яўляецца ўся сукупнасць ведаў пра дадзены суб’ект, а планам выражэння – сукупнасць моўных сродкаў (лексічных, фразеалагічных, парэміялагічных і інш.).

Нягледзячы на тое, што тэрмін “канцэпт” да гэтай пары не мае адзінага вызначэння, ён трывала зацвердзіўся ў сучаснай лінгвістыцы. Канцэпт з’яўляецца аб’ектам даследавання шматлікіх вучоных, напрыклад, такіх, як Н.Д. Аруцёнава, А. Вяжбіцкая, Е.С. Кубракова, В.М. Тэлія і інш.

У выніку ўзаемадзеяння чалавека са светам складваюцца яго ўяўленні пра свет, фарміруецца нейкая мадэль, якая называецца моўнай карцінай

свету. Менавіта пры дапамозе канцэптаў мова перадае суб'екту канкрэтны пункт гледжання на з'яву, сваю сістэму адносіні і каштоўнасцей.

На думку вучоных, усе канцэпты неаднародныя. В.А. Маслава вылучае наступныя віды канцэптаў: суперканцэпты (час, прастора), макраканцэпты (стыхіі), базавыя канцэпты (радзіма), мікраканцэпты (пляска).

Канцэпты “душа” і “сэрца” адносяцца да базавых.

І якраз таму, што яны адносяцца да базавых, паняцці, укладзеныя ў іх сэнс у беларускай і рускай мовах, з'яўляюцца амаль ідэнтычнымі.

Так, у “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” даюцца наступныя азначэнні лексеме “душа”: 1. Унутраны, псіхічны стан чалавека, яго свядомасць. *Глыбока запасці ў душу.* 2. Тая ці іншая ўласцівасць характару, а таксама чалавек з тымі ці іншымі ўласцівасцямі. *Чалавек адкрытай душы.*

“Словарь русского языка” дае аналагічныя тлумачэнні значэнняў лексемы “душа”.

Такім чынам, душа атаясамліваецца з сутнасцю чалавека, яго ўнутраным “я”, з'яўляецца самым каштоўным, што ёсць у чалавека.

З канцэптам “душа” напрамую звязаны канцэпт “сэрца”. У “Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы” “сэрца”: 1. Цэнтральны орган крывяноснай сістэмы, які мае выгляд мускульнага мяшка (у чалавека – у левым баку грудной поласці). *Хворае сэрца.* 2. Гэты орган як сімвал душы, перажыванняў, настрояў. *У яго добрае сэрца.* Аналагічныя тлумачэнні падае і “Словарь русского языка”.

У беларускай і рускай моўных карцінах свету канцэпт “сэрца” фігуруе як цэнтр псіхічнага жыцця, як умяшчальня душы, выступае цялесным эквівалентам душы.

Фразеалагізмы як найбольш вобразныя і старажытныя па сваім паходжанні адзінкі мовы захоўваюць адбіткі архаічнага мыслення.

Так, у энцыклапедычным даведніку “Беларуская міфалогія” паняцце “душа” вызначаецца як “рэлігійна-міфалагічнае ўяўленне пра жыццёвы пачатак чалавека”. Паводле традыцыйных уяўленняў нашых продкаў, пасля смерці чалавека душа становілася матыльком, птушкай, мухай ці іншымі істотамі, звязанымі з паветранай стыхіяй.

Што да “Славянскай міфалогіі”, то тут “душа” вызначаецца як “двайнік чалавека пры яго жыцці, надзелены прыкметамі міфалагічнага персанажа”.

У беларускай міфалогіі сэрца вызначаюць як “адзін з найбольш істотных органаў цела, крыніца фізічнай, духоўнай, эмацыйнай энергіі”.

У рускім фальклоры сэрца таксама з'яўляецца крыніцай энергіі. Разам з тым яго часта называюць “рацівым, г.зн. хуткім на гнеў і іншыя пачуцці”.

Аналіз канцэптаў “душа” і “сэрца” ў складзе беларускіх і рускіх фразеалагізмаў дазваляе вылучыць наступныя вобразы, што стаяць за імёнамі сутнасцей.

Душа (сэрца) – ‘змяшчальня, сасуд’ (яна можа быць пустой і поўнай, акрамя гэтага, душа можа быць скарбніцай):

І хаця я ўсё гэта зразумеў і пагарджаў сабою і ёй – я ў глыбіні душы быў шчаслівы і нават заспакоены (Караткевіч).

Он не чужд был всеобщих человеческих скорбей. Он горько в глубине души плакал, в иную пору, над бедствиями человечества (Гончаров).

Як і сасуд, “душа” і “сэрца” могуць “разбівацца”:

Разбіла збан. Збірае чарапкі і плача. А калі разбіла маё сэрца, пайшла, смеючыся. Нават не аглянулася (Танк).

Сам он мне говорил, будто влюбился несчастливо. “Сердце, говорит у меня разбито” (Короленко).

Душа (сэрца) – ‘каштоўнасць’, якую можна аддаць, прадаць, набыць, якой можна авалодаць.

Да гэтай групы можна аднесці фразеалагізмы са значэннем ‘вельмі моцна, бязмежна любіць каго-н., што-н.’, ‘выходзіць замуж за каго-н.’. Напрыклад, бел. фразеалагізм *аддаваць сэрца* мае ў рускай мове адпаведнік *отдавать сердце*; а беларускі фразеалагізм *аддаваць душу* ‘бязмежна любіць каго-н., што-н.’ – адпаведнік *не слышатъ / не чаютъ души*:

[Казік] жонку мае, брыдзіць, а дзіцяці душу аддае (Дайліда).

И при том, она умна... и даже, кажется, что-то пишет... Но, главное, отец в ней не слышит души, и она очень своевольна (Лесков).

Душа (сэрца) – ‘гарызантальная паверхня’:

Коспік заўважыў: Карзюкоў твар у вялікім смутку. Каменем на яго сэрцы ляжала, напэўна, Марысіна гора (Баранавых).

Отвязав лошадь, я шагом пустился домой. У меня на сердце был камень. Солнце казалось мне тускло, лучи его меня не грели (Лермонтов).

Душа (сэрца) – ‘тканіна’:

Канцэпты “душа”, “сэрца” ў фразеалагізмах дадзенай групы ўжываюцца з дзеясловамі “кроіць”, “разрываць” і перадаюць, як правіла, ‘цяжкі маральны стан каго-н.’:

Думаць так было балюча, пакутліва разрывалася душа на часткі (Шамякін).

Он припал головой к дереву кровати, чувствуя, что сердце его разрывается (Толстой). Душа (сэрца) - 'паветра':

У дадзеную групу ўваходзяць беларускія і рускія фразеалагізмы са значэннем 'памерці'. Гэта звязана са старажытным павер'ем пра тое, што калі чалавек памірае, з яго цела разам з паветрам вылятае душа:

Багацеюць людзі. — На чым?.. — На вавёрках. Гэтым ражном — каб ён у іх па плячах хадзіў — выпаруць вавёрку з дупла, стрэльбу ўскінуць і... душа з яе вон (Карамазаў).

Царь хватил его жезлом по лбу; тот упал ничком да и дух вон (Пушкин).

Душа (сэрца) — 'вадкась':

— Я не патрабаваць, а выліць душу прыйшоў... Калі душу выліць, дык вылівай, — памякчэў камандзір (Арабей).

— Считайте меня своим другом, и ежели вам нужна помощь, совет, просто нужно будет излить свою душу кому-нибудь — вспомните обо мне (Толстой).

Душа (сэрца) — 'сілы, струны, фібры ці жылы':

Спачатку думаў не заходзіць, каб не вярэдзіць душы ні табе, ні сабе. А потым... (Лобан). Взгляд её, холодно пылливый, проникая в глубь меня, бережил мою душу (Андреев).

Душа (сэрца) — 'расліна':

Паглядзець трэба так, каб у яго мурашы па спіне папаўзлі. А ці папаўзуць у такога бандыта, у якога душа, напэўна, мохам абрасла (Шамякін).

Иль скажет сын, Что сердце у меня обросло мохом, Что я не знал желаний, что меня И совесть никогда не грызла? (Пушкин).

Душа (сэрца) — 'агонь':

Аляксандра Фёдараўна! Вы мне такіх слоў не кідайце! У мяне ў самога сэрца гарыць (Шамякін).

[Софья:] Молчалин, вы? [Чацкий:] Она! Она сама! Ах, душа горит, вся кровь моя в волненье! (Грибоедов).

Душа (сэрца) — 'ацэнка чалавека':

Калі ж ён [Кузьма], нарэшце, забраўшы зброю, развітаўся..., Саша са знявагай кінула брату: — Заячая твая душа (Шамякін).

В угоду вам или хозяину, за его ужин, не стану восхищаться тем, что никуда не годится. Это заячьи души способны так поступать (Гончаров).

Душа (сэрца) — 'маленькая істота':

Самай жа шматлікай у фразеалогіі з'яўляецца група фразеалагічных адзінак, у якой душа (сэрца) уяўляецца ў вобразе маленькай істоты.

Гэты вобраз зусім натуральны, таму што ў шэрагу міфаў з душой метафарычна звязаны вобраз маленькага чалавека.

Напрыклад, бел. душа (сэрца) крывёй абліваецца - рус. сердце кровью обливаётся:

А яна раптам уткнулася тварам у далоні і зарыдала. Дальбог, сэрца маё аблілося крывёю. (Караткевіч)

Расставаясь с Верочкой, он вдруг почувствовал, что сердце его сжалось и облилось кровью: жаль ему стало тихой и доброй жены своей (Тургенев).

Параўнальна-супастаўляльны аналіз беларускіх і рускіх фразеалагізмаў дае падставы сцвярджаць, што ў гэтых мовах існуе вялікі пласт агульных фразеалагізмаў з кампанентамі “душа” і “сэрца”. Адрозненні нязначныя: напрыклад, можа назірацца несупадзенне кампанентаў фразеалагізмаў бел. *не чуць душы* – рус. *не чаять души*; асобныя фразеалагізмы, уласцівыя адной з моў, могуць адсутнічаць у іншай, напрыклад, беларуская намінацыя *клёцкі з душамі* не мае адпаведніка ў рускай мове.

Прааналізаваны матэрыял сведчыць, што ў моўнай карціне свету беларусаў і рускіх канцэпты “душа” і “сэрца” адносяцца да базавых. У фразеалогіі яны маюць шмат агульных значэнняў, хоць ў іх і вылучаюцца некаторыя адрозненні.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Ці ёсць адрозненні фонавых ведаў у беларускай і рускай лінгвакультурах? Падайце прыклады.

2. Прывядзіце прыклады фонавых ведаў, якія адносяцца да гістарычнага, этнакультурнага, сацыякультурнага і сяміятычнага фону.

3. Апытайце вашых сяброў ці знаёмых (каля 10 чалавек) і даведайцеся пра найбольш значныя рэаліі ў іх жыцці; складзіце спіс фонавых ведаў прадстаўнікоў рускай / беларускай лінгвакультуры, параўнайце іх і адкажыце на пытанне: “Якая розніца ў аб’ёме і змене фонавых ведаў ад пакалення да пакалення можа ўплываць на працэс камунікацыі?”

4. Што вы скажаце пра адлюстраванне культурнай спецыфікі на ўзроўні фанетыкі і графікі? Арфаэпіі і арфаграфіі?

5. Якая культурная спецыфіка беларускай / рускай мовы на ўзроўні словаўтварэння? Усё падмацоўвайце прыкладамі.

6. Якім можа быць адлюстраванне культурнай спецыфікі маўлення на ўзроўні марфалогіі? Словаўтварэння? Тэкстаўтварэння? Прааналізуйце прыклады.

7. Падрыхтуйце аналіз любога даследавання, дзе разглядаецца мова (маўленне) таго ці іншага культурнага кода.

Прыкладная тэматыка рэфератаў

1. Фонавыя веды – гэта ўплыў на працэс камунікацыі з пакалення ў пакаленне.

2. Агульначалавечыя фонавыя веды і іх спецыфіка ў розных пакаленнях.

3. Рэгіянальныя фонавыя веды.

4. Краязнаўчыя фонавыя веды.

5. Змест фонавых ведаў.

6. Спецыфіка фонавых ведаў беларускага народа ў 1939-41 гг.

7. Спецыфіка фонавых ведаў беларусаў у 1941-1945 гг.

8. Спецыфіка фонавых ведаў беларускага народа ў другой палове XX ст.

9. Спецыфіка фонавых ведаў беларускага народа ў пачатку XXI ст.

10. Уплыў фонавых ведаў на разуменне іншамоўнага тэксту (мікратэксту, макратэксту).

11. Валоданне фонавымі ведамі – найкарацейшы шлях да эфектыўнасці міжкультурнай камунікацыі.

12. Сродкі нацыянальна-культурнай намінацыі – носьбіта фонавых ведаў.

13. Гісторыя і культура Беларусі – першааснова вывучэння беларускай мовы замежнымі студэнтамі.

14. Значэнне краязнаўчых і рэгіянальных фонавых ведаў для вывучэння мовы, гісторыі і культуры беларускага народа (беларусаў).

Практыкаванне 8. Прачытайце фрагмент з пятай кнігі З. Азгура “Тое, што помніцца...” і знайдзіце ў ім выкарыстаныя фонавыя веды і закадзіраваныя мясціны.

3.1. Азгур. Працяг размовы

Пачыналася выхаванне і самавыхаванне ў такім этычным клімаце з павагі да роднага краю, да герояў мінулага, якія сваё жыццё прысвячалі лепшай будучыні, марылі аб справядлівым грамадстве і змагаліся за яго. Зразумела, што адным з першых такіх выдатных людзей, якіх час уздымае на п’едастал па заслугах, быў для нас Кастусь Каліноўскі. І дасюль памятаю, з якім узрушаным захапленнем шматлікія гледачы знаёміліся са спектаклем Беларускага дзяржаўнага тэатра (цяпер Купалаўскі) “Кастусь

Каліноўскі” Е. Міровіча з незабыўным Уладзімірам Крыловічам у галоўнай ролі. А неўзабаве маладая фабрыка Белдзяржкіно, створаная, дарэчы, на дзясятым годзе Кастрычніцкай рэвалюцыі, зрабіла фільм-баявік, як тады называлі карціны з вялікім касавым поспехам, “Кастусь Каліноўскі”, дзе галоўную ролю ўвасобіў выдатны трагік Мікалай Сіманаў (сцэнарысты і рэжысура – У. Гардзін, А. Акмолінскі, Н. Аптэкман).

На пачатку 20-х гадоў на Беларусі актывізаваўся працэс нацыянальнага адраджэння. Усе мы ўспрынялі як нешта натуральнае аднаўленне ва ўсіх правах беларускай мовы. Гучыць неяк дзіўна: аднаўляць правы беларускай мовы ў дзяржаве Беларусь! Аднак так яно і было. Пасля многіх гадоў афіцыйнай (ды і бытавой) пагарды да гаворкі, якую розныя нігілісты і шавіністы называлі “мужыцкай”, яна раскрывалася ва ўсім характэве з непаўторнай пывучасцю, багатай лексікай, маляўнічай ў інтанацыйным ладзе. І здатнай весці філасофскую спрэчку і палітычную дыскусію, далачаць дзяцей да прыгажосці роднай прыроды і гісторыі і ўзбагачаць еўрапейскую культуру. Пры гэтым у інтэнсіўным працэсе беларусізацыі не было, як я памятаю, ніякіх праяў прыніжэння іншых моў. Цяпер, у канцы нашага XX стагоддзя, многія ўспрымаюць як легенду, а гэта было фактам, што на чыгуначных вакзалах і станцыях абвестку пра прыбыццё і адпраўленне паяздоў рабілі на чатырох мовах: па-беларуску, па-руску, па-польску і па-яўрэйску. І ўсе яны аднолькава шанаваныя.

Здавалася б, я вяду гаворку пра мову. А яна даражэй і ў дадзеным выпадку падкрэсліць менавіта этычны момант. Распаўсюджвалася сапраўдная павага да культуры суседняга народа, да яго культурных здабыткаў. Захоўваючы нацыянальную непаўторнасць, народы ўсё ж развіваюцца, калі бяруць штосьці карыснае і прыгожае ад іншых, ад сумежных і далёкіх, чэрпаюць з агульных крыніц. Нездарма яшчэ рымскі гісторык у 50-я гады да нашай эры сфармуляваў афарызм: “Пры яднанасці і малое расце, пры разладзе і сварках і найвялікшае апынецца ў заняпадзе”.

Крыўдна, што некаторыя азбучныя ісціны, якія наяве маглі б забяспечыць росквіт і дабрабыт, па-ранейшаму не бяруцца пад увагу чалавецтвам або асобнымі народамі. Думаю, тое, што адбываецца цяпер на абсягах нядаўняга Саюза ССР, сведчыць аб гэтым надта выразна. Даходзіць да таго, што нават паняцце “дружба народаў” абвяшчаецца нібыта толькі прапагандысцкім тэрмінам, палітычным прывідам, пустым газетным штампам. (Заір Азгур. Тое, што помніцца... Апавед пра час, пра людзей і пра мастацтва. Кніга пятая. – Мінск: Маст. літ., 1994. – 125 с. – С. 5–6).

ТЭМА № 9
ЛІНГВАКУЛЬТУРНЫ АСПЕКТ ФРАЗЕАЛОГІІ
І ПАРЭМІЯЛОГІІ

Праграмныя пытанні:

1. Фразеалогія і парэміялогія – фрагменты моўнай карціны свету.
2. Культурная канатацыя фразеалагічных адзінак (ФА) і парэмій.
3. Парэміялагічны фонд мовы як аснова фармавання культурных каштоўнасцей.
4. Сувязь ФА і парэмій з культурна-нацыянальнымі эталонамі, стэрэатыпамі, міфалагэмамі, сімваламі.

Дадатковая літаратура

1. Абабурка, М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М.В. Абабурка. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992. – С. 21–41, 205–209.
2. Виссон, Л. Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур / Л. Виссон. – Москва: Р. Валент, 2003. – С. 15–18, 60–65, 106–109, 156–165.
3. Маслова, В.А. Введение в лингвокультурологию / В.А. Маслова. – Москва: Наследие, 1997. – С. 40–88.
4. Телия, В.Н. Культурно-национальные коннотации фразеологизмов / В.Н. Телия // Славянское языкознание. – Москва, 1993. – С. 303–315.
5. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – Москва, 1996. – 288 с.

Індывідуальнае і франтальнае апытванне

1. Што вы разумееце пад тэрмінамі “фразема”, “фразеалагізм”, “фразеалагічная адзінка”, “фразеалогія ў шырокім (вузкім) сэнсе”?
2. Чым адрозніваюцца парэміі ад фразем?
3. Чым адрозніваюцца прыказкі ад прымавак?
4. Ці бяспрэчны тэрмін “парэмія”?
5. Чаму лінгвакультуралогія абапіраецца ў асноўным на безэквівалентную лексіку, фразеалогію, парэміялогію?
6. Ці з’яўляюцца тэрміны “ідыёма” і “парэмія” ідэнтычнымі паводле зместу?
7. Якая розніца паміж фраземай, парэміяй і метафарай?
8. Чаму метафары дзеляцца на “мёртвыя” і “жывыя”? Што абазначаюць і тыя, і гэтыя?

9. Што перадаюць фраземы і парэміі з пакалення ў пакаленне таго ці іншага народа?

10. Якія фраземы і парэміі адносяцца да эмацыянальных? Экспрэсіўных? Ацэначных? Кніжных? Гутарковых? Міжстылёвых?

11. Чаму В.М. Тэлія называе “фразеалагічны склад мовы” ідэнтыфікуючым люстрам? І што яно ідэнтыфікуе?

12. Як адрозніць у фраземах і парэміях дэнатат і канатацыю? Ці ёсць розніца ў гэтых намінацыях як носьбітах культурнай інфармацыі?

С. Самахвал. Рысы нацыянальнага характару і менталітэту беларусаў ў люстэрку парэмій і фразеалагізмаў з кампанентам назваў адзення

Агульнавядома, што адзенне – адзін з абавязковых атрыбутаў, адзнак нацыянальнай культуры, аднак не ўсе бяруць пад увагу тое, што адзенне можна і варта разглядаць не толькі і нават не столькі як элемент культуры побытавай, матэрыяльнай (поруч, напрыклад, з жылём), колькі як важны складнік культуры духоўнай. Моўныя даныя пераканаўча ілюструюць, што ў калектыўнай свядомасці народа адзенне набывае выразна акрэслены сяміятычны статус, а таму можа даследавацца як своеасаблівы культурны знак, праз які можна лепш уразумець псіхалогію (менталітэт, “дух”) народа. З гэтай пазіцыі вывучэнне прадстаўленасці сродкаў намінацыі вопраткі ў моўнай карціне свету беларусаў і, адпаведна, так званага адзенневага культурнага кода з’яўляецца важнай практычнай задачай не толькі этналінгвістыкі, лінгвакультуралогіі, але (і найперш!) этнапсіхасемантыкі (па аналогіі з этнапсіхалінгвістыкай), якая ахоплівае яшчэ больш шырокі спектр праблем: мова – мысленне – псіхалогія (менталітэт, “дух”) народа – культура.

Паняцце “ментальнасць”, або “менталітэт”, народа даволі часта атаясамліваюць з паняццем “нацыянальны характар” народа. Тым не менш гэта два самастойныя, адрозныя адзін ад аднаго паняцці. Тэрмін “менталітэт”, або “ментальнасць” паходзіць ад лацінскага слова “mens” – “розум” і больш позняга французскага “mentalite” – “мысленне”, “склад розуму”. У агульных рысах ментальнасць можна вызначыць як своеасаблівы спосаб мыслення, светабачанне асобнага чалавека (індывідуальная ментальнасць) альбо якой-небудзь супольнасці людзей (групавая ментальнасць). Пад нацыянальнай ментальнасцю разумеюць спецыфічны спосаб светабачання, які ўласцівы пераважнай большасці людзей якой-небудзь нацыянальнай супольнасці. Калі ж

ментальнасць уяўляе сабой склад мыслення, светабачанне пэўнай этнічнай супольнасці, то нацыянальны характар выяўляецца найперш у такіх псіхалагічных феноменах, як тэмперамент, эмоцыі, пачуцці, настрой, спосаб дзеяння, паводзін. Кратка нацыянальны характар можна вызначыць як своеасаблівую сукупнасць розных псіхалагічных рысаў і якасцей, уласцівых большасці прадстаўнікоў нацыянальнай супольнасці. Такім чынам, менталітэт “ахоплівае” ў асноўным сферу больш-менш рацыянальных думак, устаноў, поглядаў асобнага чалавека ці нацыі, тады як нацыянальны характар – вобласць пераважна бессвядомых эмацыянальна-пачуццёвых імпульсаў, спосабаў паводзін і непасрэдна рэакцый людзей. Хаця ў асобных выпадках менталітэт і нацыянальны характар безумоўна ў нечым могуць як бы перасякацца.

М. Раманюк у кнізе “Беларускае народнае адзенне” адзначаў, што адзенне, сфарміраванае ў выніку доўгіх складаных працэсаў развіцця матэрыяльнай і духоўнай культуры народа больш, чым іншыя сферы побыту, адлюстроўвае нацыянальную спецыфіку беларусаў. І гэта несумненна так. Праз прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы з кампанентам назваў адзення перадаюцца практычна ўсе характэрныя якасці беларускай нацыі. У першую чаргу гэта надвычайная працавітасць і працаздольнасць беларусаў. Такая рыса адлюстравана праз цэлы комплекс разнастайных па сваім вобразным напам’яненні і дыдактычнай накіраванасці парэмій: *Не пілі, не елі – над кудзеляю сядзелі; Паклонамі шубу не пашыеш; Каб пашыць кажух, аднаго жадання мала; Працы і світкі не саромейся; Хто свята пытае, той кашулю латае; На тонкую кашулю трэба доўга пасядзець, а на белую – доўга пастаяць; За турботы – шапку ды боты і інш.*

Прычым гэта працавітасць спарадзіла яшчэ адну рысу беларусаў, якую Э. Дубянецкі называе жыццёвым прагматызмам, – вера і спадзяванне толькі на свае ўласныя сілы: *На Бога спадзяешся – без кашулі застанешся.* Аднак, на нашу думку, гэта хутчэй не прагматызм, а памяркоўнасць, разважлівасць, цвярозасць розуму беларусаў. Гэта памяркоўнасць праяўляецца і ў наступных спалучэннях, дзе выкрываецца: гультайства (*Балі ды гулі ў латці абулі; Гулі бабулі, пакуль ў латці не абулі; Гулі не аднаго ў латці абулі; Гулі, гулі, аж няма кашулі; Учора гоцкі, сёння гоцкі – будзеш хадзіць без сарочкі; Учора гулі, сёння гулі – будзеш хадзіць без кашулі*), самахвальства, выхваленне (*Хвальба сарочкі не дасць*), фанабэрыстасць (*Хто набок з дарогі з’язджае, той хвалён, а хто носіць набок шапку, той смяшон*), празмерная паспешлівасць,

загадванне наперад (*Які змыслы: рэчкі не пераплыву, а панчохі ўжо сушыць; З незабітага ліса футра не пашыеш; Думала аўца зімой у кажусе хадзіць, але ўвосень воўну абстрыглі; Не ганьбуй старым ботам, пакуль новага не пашыў*), праз лішнюю пераборлівасць (*За пераборы – лапці ды аборы*) і нават высмейваецца адваротная памяркоўнасці, разважлівасці якасць чалавека – несабранасць, разгубленасць (*Шукае шапку, а яна на галаве; Шукае рукавіцы, а яны за поясам*).

Дарэчы, беларусы сапраўды ніколі не лічыліся пераборлівай, прыдзірлівай нацыяй, яны на здзіўленне ўмеюць дакладна вылучаць сапраўды істотнае і не звяртаць увагу на дробязнае. Гэта пацвярджаюць і такія тэматычныя парэміі, як *Абы шапка (штаны, спадніца) ці Назаві хоць лапцем, толькі ў печ сушыцца не стаў*. Таму ў працяг лагічна вылучыць яшчэ такую рысу нацыяльнальнага характару, як здаровы практыцызм і, можа, нават цвярозы разлік беларусаў, якія праяўляюцца па-рознаму: напрыклад, у ашчадным стаўленні да адзення: *Шануй адзежу дома – яна цябе ў людзях*; ва ўсведамленні і разуменні цяжкасцей, пэўных затрат пры набыцці, стварэнні чагосьці: *За “дзякуй” кажуха не пашыеш* ці, напрыклад, ва ўменні вылучыць, вызначыць у з’яве, прадмеце тую якасць, якая прынясе большую карысць, будзе мець большую вартасць і значнасць для жыцця. Так, у прымаўцы *Што кажух, то не вата, што капуса, то не гарбата* сцвярджаецца большая надзейнасць кажуха ў зімовае надвор’е – доўгай цёплай вопраткі з надубленых, а зараз вырабленых аўчын, – чым адзенне, якое падбіваецца ватай, і не здольнае, такім чынам, вельмі добра і доўга ўтрымліваць цяпло, хоць адзенне з ваты з’яўляецца больш прыгожым вырабам. Як нельга лепш цвярозы разлік, на нашу думку, характарызуе прыказка *Купляй кажух шыйты, а хату крыту*.

Разважлівасць, памяркоўнасць беларусаў нярэдка могуць спалучацца з такой рысай нацыяльнальнага характару, як інтравертнасць – схільнасць да паглыбленага аналізу, якая часта праяўляецца ў пэўнай замкнутасці і недаверы. Гэту рысу пацвярджае агульнаўсходнеславянская прыказка *Па адзенні сустракаюць, а па розуму праважаюць*, якая ў беларускай парэміялогіі мае шэраг сінанімічных па сваёй семантыцы адзінак. Гэта такія, як *Не адзенне чалавека, а чалавек адзенне харашыць; Па адзенні пан, а па розуму баран; І пад белаю кашулю бывае душа брудная; Пад белым хусцем** (у значэнні “бялізна”) *душа чорная; Пад дарагой шапкай бывае галава пустая; Не ўсякі пан, у каго штаны навыпуск; ці, скажам, такая, як Ці ж ацэнніш дзеўку па сукенцы ў нядзельку? Яны сцвярджаюць,*

што для беларусаў не характэрны паспешлівасць, хуткасць, і тым самым бяздумнасць пры вызначэнні пэўных рыс асобы. У іх адлюстраваны відавочны прыярытэт унутранага над знешнім, таму што ўнутранае адрозніваецца большай устойлівасцю, пастаянствам, неўадначаснай зменлівасцю. Менавіта яно характарызуе найлепш чалавека як асобу, праяўляе яго ісцінную сутнасць.

У беларускай парэміялогіі вельмі шмат адзінак, у якіх праяўляецца апазіцыя “сваё” – “чужое”. Даволі шмат такіх адзінак і з кампанентам назваў адзення. Напрыклад, *Чужы кажух не нагрэе; Свая кашуля бліжэй да цела; Свая сярмяжка нікому не цяжкая; Лепш хадзіць у латаным, ды ў сваім, няхватаным; Мільша свая сарочка, як чужы кажух; Лепш свая апратка латаная, чым чужая, хватаная; Хоць дзіравае, ды сваё* і інш. Прыведзеныя ўстойлівыя моўныя формы сцвярджаюць яшчэ адну адметную рысу беларусаў, як імкненне да незалежнасці, жаданне мець сваё, уласнае, хоць яно будзе і горшае за дадзенае чужое. Паняцце “сваё” пераважае, прэвалюе над паняццем “лепшае” ў матэрыяльным плане. Э.С. Дубянецкі адзначае, што “жыхары Беларусі спрадвечу былі вымушаны пад уплывам розных фактараў (палітычных, прыродна-геаграфічных, сацыяльна-дэмаграфічных) рассяляцца пераважна невялікімі, кампактнымі супольнасцямі. Падобныя асаблівасці рассялення аказвалі значны ўплыў на спецыфіку гаспадарання беларусаў, іх прагу да самастойнасці, асабістай “аўтаномнасці”. Нягледзячы на адзначаныя намі свайго роду індывідуалізм, тым не менш варта адзначыць і сяброўскасць беларусаў: *Для сябра і сарочку з сябе скіне* – сцвярджае прымаўка. У працяг сказанаму варта дадаць і той факт, што для беларусаў не ў меншай ступені, як індывідуалізм, характэрны і калектывізм, згуртаванасць, асабліва ў працы, напрыклад: *З міру па нітцы – а голаму сарочка; Адным пальцам і гузік цяжка зашпіліць*.

Факт суіснавання дзвюх процілеглых рыс у нацыянальным характары беларусаў – індывідуалізму і калектывізму, згуртаванасці – тлумачыцца рознымі ладам жыцця ў розныя часы. “Так, у эпоху сярэднявечча, – адзначае Дубянецкі, – для беларусаў больш характэрным быў калектывісцкі лад жыцця, яркім адлюстраваннем чаго з’яўляецца распаўсюджанасць на Беларусі сялянскіх абшчын, якія называліся звычайна грамадою”. Індывідуалізм, на яго думку, пачаў зараджацца пасля аграрнай рэформы XVI ст., калі “Устава на валокі 1557 г.” фактычна замацавала прыватную ўласнасць на зямлю. Гэта можна растлумачыць нават прасцей: традыцыйна ў савецкай парадэгме казалі пра

калектывізм, але разам з тым чалавек заўсёды бачыў свой уласны жыццёвы шлях, тым самым развіваючы ў сабе рысы індывідуалізму, прычым, ужо сапраўды чыстага індывідуалізму, без усялякай самастойнасці ці незалежнасці: *У каго боты (чаравікі) ціснуць, той няхай і разуваецца* – кажуць беларусы. Такім чынам, беларусаў можна лічыць нацыяй з калектыўна-індывідуальнымі ладамі жыцця.

Складаныя жыццёвыя ўмовы, непастаянная ўстойлівасць жыцця, няўпэўненасць у наступным дні сфарміравала ў беларусаў пэўную загартаванасць характару, якая стала праяўляцца ў такіх рысах, як працавітасць, разважлівасць, цвярозы разлік, інтравертнасць, спадзяванне на ўласныя сілы.

Аднак, нягледзячы на складанасць жыццёвых умоў, бесперапынную працу, паўсядзённую турботу і клопаты, беларусы адзначаюцца, і, можна нават сказаць, вылучаюцца сярод астатніх нацый сваім надзвычайным аптымізмам, прыроджанай здольнасцю пераадольваць цяжкасці на жыццёвым шляху, верай у найлепшае, светлае, шчаслівае будучае: *Калі пашанцуе, то і ў лапцях станцуе; Вяселле і сарочку знойдзе* і інш.

Аб характары душы беларусаў можа даць некаторае ўскоснае ўяўленне і іх схільнасць да светлых колераў у сваім адзенні (адкуль, па адной з некалькіх гіпотэз, і паходзіць этнонім “беларусы”), а, як вядома, сімволіка белага колеру азначае маральную чысціню, дабро, прыгажосць і праведнасць жыцця”. Менавіта гэты колер і прэвалюе ў беларускіх парэміях з кампанентамі назваў адзення: *Тады сіраце нядзеля, як кашуля бела; Што нядзеля – сарочка бела*. Аднак ключавымі тут з’яўляюцца, на нашу думку, якраз не лексемы кашуля і сарочка, а нядзеля і бела. Звычай апрацаваны ў святочны дзень чыстае, белае адзенне ўказвае яшчэ на адну асаблівую рысу беларусаў – іх набожнасць, веру ў вышэйшыя духоўныя каштоўнасці. Адзенне ў дадзеным выпадку адлюстроўвае святочны, урачысты настрой, а гэта значыць унутраны стан чалавека.

Праявай жа выяўлення рыс нацыянальнага менталітэту, на наш погляд, могуць паслужыць таксама такія своеасаблівыя моўныя формы, як кпіны – злыя жарты з каго- або чаго-небудзь. Нашы продкі сапраўды ўмелі пільна назіраць і трапна заўважыць, падмеціць і нават дасціпна высмеяць у моўных выразах, у тым ліку і з кампанентам назваў адзення тыя з’явы рэчаіснасці, што не адпавядалі іх духоўна-каштоўнасным арыенцірам, светапоглядным уяўленням, кшталту: *Трымаецца за пасаду, як вош за кажух; Скача, як блыха ў штанах; Ёй так да твару адзенне, як свінні нарэтнікі; Прыстаў, як дзядоўнік да кажуха; Не баба, а чорт*

у спадніцы. Падчас выкрыванне і асуджэнне нейкай з’явы перадавалася ў даволі засакрэчанай форме, і сэнс выказвання вызначыць адразу з’яўляецца складаным, як, напрыклад, у прыказцы *Нявесткі даўно няма, а андарак пахне* ці яе варыянце *Хоць няма нявесткі, а яе андарак вісіць*. Тут назіраецца іронія, кпіны ў адрас нядобрай свекрыві, што не пакідае лаяць нявестку, якой ужо нават і няма.

Такім чынам, моўныя адзінкі з назвамі адзення ў надзвычай вялікай ступені дазволілі выявіць шэраг характэрных рыс беларускага нацыянальнага характару і менталітэту, такія, як працавітасць, набожнасць, інтравертнасць, самастойнасць, калектывізм, згуртаванасць, гатоўнасць прыйсці на выручку ў любую хвіліну ў гармоніі са здаровым індывідуалізмам і ўменнем бачыць свой асабісты шлях, сяброўскасць, практычнасць, памяркоўнасць, аптымізм і мноства іншых, што выпякаюць з іх. А таксама з упэўненасцю можна сцвярджаць, што назвы адзення ва ўстойлівых спалучэннях з’яўляюцца не столькі адзінкамі намінацыйнымі, колькі адзінкамі кагніцыйнымі, паколькі яны не столькі называюць элементы нацыянальнай культуры, колькі інтэрпрэтуюць свет і з’явы рэчаіснасці.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Ці аднолькавая культурная канатацыя ў беларускамоўных і рускамоўных фразеалагізмах “беглы агонь”, “белая варона”, “па гарах слядах”, “як у ваду (воду) глядзеў”, “як у лустэрку” і інш? Пакажыце розніцу, калі яна ёсць, на сваіх (уласных) прыкладах.

2. Што і як адлюстроўвае фразеалагічны склад таго ці іншага народа (у першую чаргу беларускага і рускага)? Пацвердзіце адказы прыкладамі з жывога маўлення (можна і з кніжна-пісьмовага).

3. Што за прыкмета фразеалагічных адзінак той ці іншай мовы, якая (прыкмета) ляжыць у аснове яго ўтварэння, увогуле ўтварае ўнутрымоўную ідыяматычнасць? Дайце прыклады з беларускай і рускай моў.

4. Што перадаюць з пакалення ў пакаленне фраземы і парэміі ў першую чаргу? Назавіце вядомыя вам культурныя ўстаноўкі і стэрэатыпы, эталоны і архетыпы беларускай і рускай моў у гэтым плане.

5. Чаму менавіта фразеалогія і парэміялогія нясуць у сабе культурную інфармацыю аб міры, аб соцыуме і інш.? Што ў такіх выпадках з’яўляецца асноўным носьбітам культурнай інфармацыі і чаму? Пацвердзіце свае адказы грунтоўнымі прыкладамі.

6. Чаму лічыцца асновай фармавання культурных каштоўнасцей парэміялагічны фонд той ці іншай мовы? Як абстаіць справа ў гэтым плане ў рускіх і беларусаў? Падайце свае веды (адказы на пастаўленыя пытанні) як у вуснай, так і ў пісьмовай форме.

7. Ці з'яўляюцца парэміі “псіхічнымі механізмамі, якія забяспечваюць працэс маўленчай дзейнасці чалавека”? Калі так, то ці дубліруюць яны [парэміі. – М.А.] у нацыянальнай свядомасці стэрэатыпы, гатовыя думкі, схемы, тлумачэнні з'яў і падзей, механізмы каўзуальнай атрыбуцыі? Адказы падайце ў пісьмовай форме.

8. Чым тлумачыцца той факт, што прыказкі і прымаўкі атаясамліваюцца са стэрэатыпамі народнай свядомасці? Ці так гэта ў сённяшніх беларускай і рускай мовах? Адказы пацвярджайце аўтарытэтнымі вытрымкамі (выняткамі з прац вядомых вучоных і пісьменнікаў як Беларусі, так і Расіі).

9. Растлумачце, ці верш Ф. Скарыны

Не копай под другом своим ямы,

Саме ввалишься в ню.

Не став, Амане, Мордохею шибенице,

Сам повиснешь на ней...

складзены з прыказак, ці прыказкі ўзніклі пасля апублікаванага верша ў скарынаўскай “Бібліі”? Калі ёсць на каго спаслацца, зрабіце гэта як належыць у пісьмовай форме.

Прыкладная тэматыка рэфератаў

1. Фразеалогія беларускай (рускай) мовы ў шырокім і вузкім разуменні тэрміна.

2. Адрозненне фразеалогіі ад іншых раздзелаў лінгвістыкі і фалькларыстыкі пра ўстойлівыя словазлучэнні (спалучэнні слоў) і выразы.

3. Парэміялогія як асобны раздзел беларускага (рускага) мовазнаўства.

4. Адрозненне парэміялогіі ад афарыстыкі (на матэрыяле беларускай і рускай моў).

5. Фразеалогія як фрагмент моўнай карціны свету.

6. Парэміялогія як фрагмент моўнай карціны свету.

7. Фразеалогія як кампанент пераасэнсавання ўсяго лексікаграматычнага складу беларускай (рускай) мовы.

8. Выкарыстанне разнастайных фразеалагізмаў у мове беларускай (рускай) мастацкай літаратуры.

9. Выкарыстанне разнастайных парэмій у мове рускай (беларускай) мастацкай літаратуры.

10. Нормы паводзін, заключаныя ў прыказках і прымаўках беларускай ці рускай мастацкай літаратуры

Практыкаванне 9. Прачытайце арыгінал і пераклад, знайдзіце фразеалагізмы і адкажыце на пытанне: “Чаму перакладчык у асноўным трансліраваў фразеалагічныя адзінкі?”

На пути из конца в конец уезда чего только она [Наташа. – М.А.] не насмотрелась! Да не до того ей было. Она думала или, скорее, чувствовала одно: жизнь кончена, преступление и позор слишком велики, чтобы надеяться на возвращение к ней! Пока ещё оставался подле неё близкий человек, Евсей Бодуля. Но что будет, когда он сдаст её с рук на руки хохлушке, переночует и уедет, навеки покинет её в чужой стороне? < ... >

Евсей отпряг и поставил лошадь к телеге, к корму; сдвинул на затылок горячую шапку, вытер рукавом пот и, весь чёрный от зноя, ушёл в харчевню. Он строго-настрого приказал Наташке “поглядывать” и, в случае чего, кричать на всю площадь. И Наташа сидела не двигаясь, не сводила глаз с купола тогда только что построенного собора, огромной серебряной звездой горевшего где-то далеко за домами, – сидела до тех пор, пока не вернулся жующий, повеселевший Евсей и не стал, с калачом под мышкой снова заводить лошадь в оглобли.

– Припоздали мы с тобой, королевишна, маленько! – оживлённо бормотал он, обращаясь не то к лошади, не то к Наташке. – Ну, да авось не удавят! Авось не на пожар... Я и назад гнать не стану, – мне, брат, барская лошадь подороже твоего хайла, – говорил он, уже разумея Демьяна. – Разинул хайло: “Ты у меня смотри! Я, в случае чего, догляжусь, что у тебя в портках-то...” “А-ах! – думаю... Взяла у меня обида поперёк живота! С меня, мол, господа, и то ещё не спускали порток то... не тебе чета, чернебому. – “Смотри!” – А чего ж смотреть? Авось не будет тебя. Захочу – и совсем не ворочусь: девку доправлю, а сам перехрещусь да потуда меня и видели... Я и девку-то дивуюсь: чего, дура, затужила? Ай свет клином сошёлся? Пойдут чумаки либо старчики какие мимо хутора – только слово сказать: в один мент за Ростовом-батюшкой очутишься... а там и поминай как звали! (И.А. Бунин. Суходол)

Па дарозе з канца ў канец павета чаго толькі яна [Наташа. – М.А.] не наглядзелася! Ды не да таго было ёй. Яна думала ці, лепш кажучы,

адчувала адно: жыццё скончана, злачынства і ганьба вельмі вялікія, каб спадзявацца вярнуцца да яго! Пакуль што аставаўся каля яе блізкі чалавек Яўсей Бадуля. Але што будзе, калі ён здасць яе з рук у рукі хахлушцы, пераначуе і паедзе, навек пакіне яе ў чужой старане? Яўсей адпрог і паставіў каня ля ваза, пакарміць; ссуноў на патыліцу гарачую шапку, выцер рукавом пот і, увесь чорны ад спёкі, пайшоў у харчэўню. Ён строга-настрога наказаў Наташцы “паглядаць” і, у выпадку чаго, крычаць на ўсю плошчу. І Наташка сядзела, не зварухнуўшыся, не адводзіла воч ад макаўкі тады толькі што пабудаванага сабора, які вялізнаю срэбранаю зоркаю гарэў недзе далёка за дамамі, – сядзела да таго часу, пакуль не вярнуўся, жуючы, павесялелы Яўсей і не пачаў, з калачом пад пахаю, зноў заводзіць каня ў аглоблі.

– Прыпазіліся мы з табою, каралёўна, трошкі! – весела мармытаў ён, звяртаючыся не то да каня, не то да Наташкі. – Ну, ды а ўжо ж не павесяць! А ўжо ж не на пажар... Я і назад гнаць не стану, мне, брат, панскі конь даражэй за тваё хайло, – гаварыў ён, ужо разумеючы Дзям’яна. – Разявіў хайло: “Ты ў мяне глядзі! Я, калі хочаш, дагледжу, што ў цябе і ў портках...” А-ах – думаю... Забрала мяне крыўда поперак жывата! З мяне, бач, паны і тыя не спушчалі портак... не табе роўня, чарнаротаму. – “Глядзі!” – А чаго мне глядзець? А ну ж не дурней за цябе. Захачу і зусім не вярнуся: дзеўку дапраўлю, а сам перахрышчуся ды патуль мяне і бачылі... Я і на дзеўку вунь дзівуюся: чаго, дурніца, затужыла? Хіба свет клінам сышоўся? Пойдуць чумакі або старчыкі якія міма хутара – толькі слова сказаць: у адзін мент за Растовам-баццохнам апынішся... А там і памінай як звалі! (І.А. Бунін. Сухадол. Пераклаў з рускай мовы Янка Скрыган).

ТЭМА № 10 МАЎЛЕНЧЫ ЭТЫКЕТ

Праграмныя пытанні

1. Маўленчы этыкет, або маўленчыя паводзіны: сродкі вербальнай і невербальнай камунікацыі.
2. Сітуацыі маўленчага этыкету (маўленчых паводзін).
3. Функцыі маўленчага этыкету (маўленчых паводзін).
4. Нацыянальная спецыфіка маўленчага этыкету (маўленчых паводзін).

Дадатковая літаратура

1. Абабурка, М.В. Культура беларускай мовы / М.В. Абабурка. – Мінск: Выш. школа, 1994. – С. 3–49; Руска-беларускі слоўнік маўленчага этыкету / аўт.-склад. М.В. Абабурка. – Магілёў: МДУ імя А.А. Куляшова, 2017. – 128 с.
2. Гольдин, В.Е. Речь и этикет / В.Е. Гольдин. – Москва: Просвещение, 1983. – 109 с. – С. 5–106.
3. Ильин, Е.Н. Искусство общения / Е.Н. Ильин. – Минск: Нар. асвета, 1987. – 110 с.
4. Михальчук, Т.Г. Практикум по речевому этикету / Т.Г. Михальчук. – Могилёв: МГУ им. А.А. Кулешова, 2000. – 128 с.
5. Михальчук, Т.Г. Речевой этикет в русской художественной литературе / Т.Г. Михальчук. – Могилёв: МГУ им. А.А. Кулешова, 2005. – 420 с.
6. Михальчук, Т.Г. Стилистическое использование формул русского речевого этикета в художественных текстах / Т.Г. Михальчук. – Могилёв, 1994. – 120 с.
7. Формановская, Н.И. Функциональная и категориальная сущность устойчивых формул общения // Автореферат дис. ... д-ра филол. наук. – Москва, 1979. – 40 с.
8. Формановская, Н.И. Культура общения и речевого этикета / Н.И. Формановская. – Москва, 2002.

Індывідуальнае і фронтальнае апытанне

1. Што такое маўленчы этыкет?
2. Ці маюць формулы маўленчых паводзін устойлівы характар?
3. Ці з'яўляецца культура мовы (маўлення) культурай паводзін?
4. Якімі рэсурсамі валодае маўленчы этыкет?
5. Якія сітуацыі маўленчага этыкету вам вядомыя?
6. Ці можна гаварыць пра элітарную і прастамоўную разнавіднасці маўленчых паводзін?

7. Што такое фразеалагізаваныя этыкетныя выразы ў рускай (беларускай) мастацкай літаратуры?

8. Якая спецыфіка беларускага і рускага маўленчага этыкету?

9. Якія этыкетныя жанры беларускага (рускага) маўлення вам вядомыя?

10. Якое месца ў нашых маўленчых паводзінах адводзіцца ветлівасці? Пажаданням? і г. д.

11. Якія аспекты маўленчага этыкету распрацаваныя дасканалы? Здавальняльна? Слаба? Зусім нераспрацаваныя?

12. Маўленчы этыкет – з’ява нацыянальная ці інтэрнацыянальная?

13. Якія асаблівасці маўленчага этыкету ў вусна-гутарковым маўленні? У літаратурна-мастацкіх тэкстах? У навуковай мове? У публіцыстычных тэкстах (выступленнях)?

14. Ці можна асобна выдзяляць і даследаваць у розным маўленні катэгорыю этыкетнасці?

Т.Г. Михальчук. Русский речевой этикет. Практикум: уч. пособие / Т.Г. Михальчук. – Минск: Асар, 2009. – 258 с. – С. 5–8

Мы живём в знаменательное время, когда особенно остро человек осознаёт своё место в мире, осознаёт землю как единый дом для всего на ней живущего. Широко развивается наука экология, изучающая вмешательства человека в природу. Но слово “экология” получает сейчас расширенное значение: охрана, защита какого-либо объекта в обстановке экологической напряжённости.

Сейчас пришла пора говорить и об экологии общения, потому что часто мы общаемся неумело, плохо, невразумительно, а порой и наносим друг другу почти смертельные раны.

Современный городской житель в течении года вступает в несколько миллионов контактов с различными людьми, и от того, насколько эти контакты удачны, насколько он обучен искусству общения, зависит его здоровье, счастье, карьера. Ведь известно, что даже при “лёгком” неудачном общении (столкновение в транспорте) человек может быть выведен из равновесия.

Не оскорблять человека, не унижать его достоинство, а напротив, выражать ему уважение, проявлять доброжелательство и помогает речевой этикет.

Задумывались ли вы, почему молодёжь (да и не только) так любит песни и стихи Булата Окуджавы? Замечательно его умение установить со слушателем двусторонний душевный контакт.

Один из суровых критиков Б. Окуджавы утверждал, что такие слова и выражения в стихах поэта, как “мой дорогой”, “брат мой”, “извините...”, “пожалуйста”, “прошу у вас прощения”, “здравствуйте”, “будьте добры”, “до свидания”, “скажи спасибо” и другие – “совершенно лишние”. Но именно с них, может быть, начинается создаваться в разговоре Б. Окуджавы со слушателем столь дефицитная и столь желанная в наше время атмосфера искреннего человеческого внимания и общения. Настойчиво и последовательно Б. Окуджава внушает своим слушателям простые, но вечные истины о любви, вере, дружбе, надежде, братстве, верности:

Давайте восклицать,
Друг другом восхищаться.
Высокопарных слов
Не стоит опасаться.
Давайте говорить
Друг другу комплименты,
Ведь это всё любви
Счастливые моменты.

(Б. Окуджава. Послание друзьям)

Современный этикет наследует обычаи и традиции практически всех народов от седой древности до наших дней.

Народы каждой страны вносят в этикет свои поправки и дополнения, обусловленные общественным строем страны, спецификой её исторического развития, национальными традициями и обычаями. Так, из Древнего Рима к нам пришёл обычай гостеприимства и хлебосольства. Скандинавы ввели в этикет правило предоставлять самые почётные места за столом наиболее уважаемым гостям. Народы Кавказа издревле уважительно относятся к старшим по возрасту и женщинам: при появлении пожилого человека все встают, а женщина останавливает схватку мужчин – для этого ей достаточно бросить между дерущимися платок.

Высокая культура общения в наше время становится важной социальной характеристикой личности. Особенно существенной такая характеристика оказывается для личности учителя в национальной школе, чья профессиональная деятельность требует использования разнообразных форм общения и как средства воспитания, и как содержания обучения, направленного на развитие речи школьников.

Овладение формами речевого этикета, а также методикой обучения этим формам общения должны стать составной частью профессиональной подготовки будущих учителей в национальной школе.

Доминирующим в обучении является диалог, позволяющий развивать навыки спонтанной речи в полном объеме. Большое внимание уделяется не только первой стимулирующей реплике, но и второй реплике диалога – реплике-реакции.

Таким образом, речевой этикет как национально-специфическое явление и как коммуникативно значимый аспект формирования национально-русского двуязычия должен найти определенное место в общей системе обучения русскому языку в национальном вузе. Необходимость специального обучения речевому этикету неродного языка подчёркивается многими исследователями (Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров, Н.И. Формановская, А.А. Акишина, Е.А. Земская, А.П. Ступин, К.С. Игнатьев и др.).

(Михальчук, Т.Г. Русский речевой этикет. Практикум: учеб. пособие / Т.Г. Михальчук. – Минск: Асар, 2009. – 258 с. – С. 5–8).

Вольга Вярбіцкая. Лінгвакультуралогія ў творчай спадчыне Якуба Коласа

У сучаснай культуралогіі актыўна развіваецца антрапалагічны падыход да вывучэння культурных працэсаў і з’яў, заснаваных на шматгадовых культурна-антрапалагічных распрацоўках буйнейшых замежных вучоных мінулага стагоддзя: Р. Бенедзікт, Ф. Боас, Дж. Мак-Ленан, Ю. Ліперт, М. Мід, Фр. Фрэзер, І. Чайлд і інш. Развіццё антрапалагічнага кірунку ў культурнай антрапалогіі непазбежна прывяло да неабходнасці вывучэння сувязі мовы і культуры.

Мовай культуры звычайна называюць тыя сродкі, веды, сімвалы, тэксты, формы, якія дазваляюць людзям арыентавацца ў прасторы культуры і ўступаць адзін з адным у камунікатыўныя сувязі. Яна з’яўляецца ўніверсальнай формай асэнсавання рэальнасці, у якую арганізуюцца ўсе ўзніклыя або існуючыя ўяўленні, успрымання, паняцці, вобразы і іншыя падобныя сэнсавыя канструкцыі (носьбіты сэнсу). Мова, з’яўляючыся «праблемай сэнсу культуры», сінтэзуе сацыяльныя, культурна-гістарычныя, псіхалагічныя, эстэтычныя аспекты жыцця чалавека. Але для таго, каб падзея культуры стала яе з’явай, яна павінна быць пераведзена ў тэкст. Значыць, мова ўяўляе ядро сістэмы культуры, менавіта пры дапамозе яе чалавецтва засвойвае каштоўнасці, ацэнкі, уяўленні, усё тое, што вызначае карціну свету. Такім чынам, мова культуры – гэта спосаб захоўвання і перадачы культуры ад пакалення да пакалення. Асобае значэнне валодання мовай культуры ў тым, што яно

дазваляе чалавеку ўключыцца ў культурны кантэкст, усвядоміць сваё месца ў ім, зарыентавацца ў складаных і дынамічных сацыякультурных працэсах. І чым вышэй узровень валодання мовай культуры, чым больш шырокі і разнастайны дыяпазон ведаў, уяўленняў аб культуры, тым вышэй здольнасць чалавека да ўспрымання і гармоніі з навакольным светам, таму што мовы – гэта іерогліфы, у якія чалавек умяшчае свет і сваё ўяўленне. Праз разнастайнасць моў для нас адкрываюцца багацце свету і разнастайнасць таго, што мы спазнаём у ім, і чалавечае быццё робіцца для нас шырэйшым, паколькі мовы ў выразных і дзейных рысах даюць нам розныя спосабы мыслення і ўспрымання. Мова ўвасабляе асновы культуры: яе прадукт і структурныя элементы, умовы развіцця. І натуральныя, і штучныя, і другасныя мовы ёсць спецыфічны знакавы спосаб фіксацыі, захавання, перапрацоўкі і трансляцыі культурнай інфармацыі.

У працэсе даследавання моўнай карціны свету паступова сфарміравалася асобная навуковая галіна – лінгвакультуралогія, якая ўзнікла на стыку лінгвістыкі і культуралогіі. Важкі ўнёсак ў яе развіццё зрабілі прадстаўнікі фразеалагічнай школы В. Вараб’ева, В. Маславай, В. Тэліі і інш. Па меркаванні В. Тэліі, лінгвакультуралогія павінна даследаваць праявы культуры этнаса, што адбіліся і замацаваліся ў мове. В. Вараб’еў у якасці аб’екта лінгвакультуралогіі вызначае “ўзаемасувязь і ўзаемадзеянне культуры і мовы ў працэсе яе функцыянавання і вывучэнне інтэрпрэтацыі гэтага ўзаемадзеяння ў адзінай сістэмнай цэласнасці”. Такіх поглядаў на яе аб’ект прытрымліваецца і В. Маслава. У якасці адзінкі лінгвакультуралагічнага аналізу навукоўцы прапануюць розныя адзінкі: культурны канцэпт, моўная карціна свету, лінгвакультурэма. Адзінкі мовы – гэта не проста словы, а словы, якія набылі сімвалічнае, эталоннае, вобразна-метафарычнае значэнне ў культуры і якія абагульняюць вынікі дзейнасці чалавечай свядомасці, замацаваныя ў міфах, легендах, рытуалах, абрадах, фальклорных і рэлігійных дыскурсах.

У дачыненні да тэкстаў літаратурных твораў Якуба Коласа, 135-годдзе якога адзначыла сусветная супольнасць, на наш погляд, у якасці адзінкі мовы лепш выкарыстоўваць паняцце “лінгвакультурэма”. У адрозненне ад слова яна мае больш складаную структуру: план зместу дробніцца на моўнае значэнне і культурны сэнс. У коласаўскіх творах яна выражаецца як адзінкавым словам, так і тэкстам значнай працягласці.

У коласаўскай лінгвакультуралогіі яе прадметам выступаюць шэраг міфалагізаваных моўных адзінак, сярод якіх шырока ўвасоблены ў творах прасторавыя і антрапаморфныя архетыпы. Аналіз дыскурсу літаратурных твораў Я. Коласа паказвае, што найбольш глыбока ім увасоблены і пераасэнсаваны прасторавыя архетыпы: Зямлі, Сонца, Вады, Балота, Дрэва, Лесу, Агню, Дарогі. Пры аналізе семантыкі коласаўскіх вобразаў можна рэканструяваць старажытныя сэнсы гэтых і іншых архетыпаў і адначасова знайсці асабіста аўтарскае напаўненне названых вобразаў-архетыпаў. Інтравертнае пагружэнне рэфлексіруючай самасвядомасці Коласа ў сферу прыроды адкрывала грамадству разуменне натуральных праў чалавека на годнае жыццё, на свабоду, на імкненне да шчасця, якія ва ўмовах сацыяльнай і палітычнай няроўнасці набывалі ўсё большае значэнне ў параўнанні з разнастайнымі грамадскімі традыцыямі. Архетыпічнае пераасэнсаванне пісьменнікам чалавека як часткі прыроды патрабавала ад творцы адпаведнага афармлення яе ў статус сацыякультурнай з’явы, які ўзаконіў бы пачуццё ўласнай годнасці як натуральнага права чалавечай душы.

Дыкурс паэтычных і праявічных твораў Я. Коласа дазволіў нам выявіць актуалізацыю паэтам сфарміраваных у традыцыйнай культуры пэўных антрапаморфных вобразаў. Аб шырокай укаранёнасці ў этнакультуры беларусаў архетыпавага вобраза Старца паэт гаварыў у паэме “Рыбакова хата”. Народ лічыў патрэбным, каб у кожнай хаце: “Павінен дзед быць на палацах, / Мудрэц з сялянскаю душой”. Гэты ўзмоцнены мастаком этнакультурны архетып прысутнічае таксама ў паэмах “Сымон-музыка”, “Новая зямля”, трылогіі “На ростанях”, апавесці “Дрыгва”, апавяданнях “Паўлюковы думкі”, “Крывавы пір”, “З боку жыцця”, у навеле “Супраць вады”. У іх Колас надзяляе беларуса цвярозым прыродным розумам, у якога ёсць свая філасофія, светаразуменне, свае прынцыпы. Праз даволі глыбока распрацаваныя вобразы дзеда Юркі (“Новая зямля”), дзеда Куцейкі (“Рыбакова хата”), дзеда Патапа (“Крывавы пір”), дзеда Паўла (“З боку жыцця”) пісьменнікам перадаюцца асноўныя ментальныя рысы беларуса: памяркоўнасць, разважлівасць, асцярожнасць.

Шырока распаўсюджаны ў вуснай народнай творчасці беларусаў быў архетыпавы вобраз Музыкі. Аналіз разнастайных культурных тэкстаў сведчыць аб скразной прысутнасці архетыпа Музыкі ў коласаўскіх літаратурных тэкстах (“Сымон-музыка”, “Песні-жалбы”, “Дудар”). Найбольш характэрныя рысы вобраза Музыкі выяўляюцца

ў суязі з сакральным чараўніцтвам. У ім спалучаюцца як Боскія, так і д’ябальскія пачаткі. У гэтым архетыпе злучана і дыянісцкае, і апаланічнае, вясёлае, забаўляльнае і сур’ёзнае, маральна-навучальнае. Дамінантным архетыпавым матывам з’яўляецца барацьба Музыкі з цемрай, злом, несправядлівасцю. Паводле трактоўкі Я. Коласа, Музыка з’яўляўся ідэалам нацыянальна-культурнага адраджэння, сімвалічным увасабленнем творчай інтэлігенцыі.

У творчай спадчыне Я. Коласа рознабакова ўвасаблены парэміялагічны фонд мовы. У тэкст апавяданняў, аповесцяў, раманаў пісьменнік уводзіць мноства загадак, прыказак, пагаворак, прыкмет і іншых твораў афарыстычнай малой прозы, у якіх адлюстроўваецца багацце культуры беларусаў. Дыскурс мастацкіх твораў пісьменніка паказвае, што з жанраў малой прозы ў творчасці Я. Коласа знайшлі шырокае адлюстраванне такія адзінкі малых форм беларускага фальклору, як праклёны (клёнічы). Гэта своеасаблівыя слоўныя формулы з пажаданнем няшчасцяў і пакаранняў чалавеку, жывёлам, аб’ектам жывой і нежывой прыроды. Праклёны у коласаўскіх тэкстах выступаюць у якасці своеасаблівай магічнай формы абароны, псіхічнай разгрузкі і ў пэўнай ступені псіхічнай агрэсіі. Тыповай структурнай формай праклёнаў, выяўленых у творах Я. Коласа, з’яўляецца двухчастковая мадэль: у адной частцы называлася віна непрыяцеля, у другой было пажаданне адплаты за гэта: *“А каб ты ў чыстым полі рагатаў, каб цябе вон нагамі выняслі, як ты мяне нёс”*, *“Каб на тваю шыю вярхоўку завязалі, як завязаў ты перавясла на чужога каня, гіцаль ты!”*, *“Каб вам дошкі сабралі! Каго вы выбралі?”*, *“Бадай таго каваля / Мяцеліца замяла, / Як ён мяне маладу / Замарозіў на ляду”*. Як бачна, у гэтых клёнічах пісьменнік выкарыстоўвае прыём семантычнага паралелізму, які характэрны для беларускай народнай традыцыі. Вывучэнне коласаўскіх літаратурных тэкстаў паказвае, што пісьменнікам клёнічы ўжываліся як сітуацыйна-бытавыя выразы, якія амаль не апрацоўваліся ім, а ўводзіліся ў мову літаратурных герояў падчас эмацыянальных спрэчак, у схаванай непрыязнасці. Аналіз літаратурных тэкстаў і аўтэнтычных клёнічаў у іх дае падставу сцвярджаць, што Я. Колас умела апрацоўваў некаторыя з іх, надаваў інавацыйны сэнс. Гэта найбольш характэрна для вершаваных твораў. Так, каб больш дэталёва, тонка і натуральна паказаць мастацкі вобраз, захаваць рыфму і рытм верша, фальклорны клёніч “каб табе Бог даў торбу на старасць”, Колас пашырае структуру праклёна: “Да чаго ж мы дажыліся! Эх, падвёў ты нас, царок! Каб табе даў Бог на старасць лапці, торбу і кіёк”.

Лінгвакультуралогія Я. Коласа арыентавана не толькі на чалавечы (культурны) фактар у мове, але і на моўны фактар у чалавеку. Аб гэтым сведчыць фразеалагічны фонд мовы твораў пісьменніка. У “Фразеалагічным слоўніку мовы твораў Я. Коласа” змешчана 6 тыс. фразеалагічных адзінак. Фразеалагізмы Я. Коласа адлюстроўваюць этнацыянальную спецыфіку беларускай мовы і разам з тым універсальнасць, па сутнасці, агульнамоўныя ўласцівасці гэтых моўных адзінак. Яны ўяўляюць вельмі складаную з’яву, якая адлюстроўвае спосаб жыцця і характар беларусаў, іх гісторыю, духоўнае жыццё, псіхалогію, этнацыянальныя традыцыі, звычаі, этнічны быт, тэмперамент.

Пісьменнік надаваў важнае значэнне выяўленню ўзаемадзеяння і сувязі культуры і беларускай мовы. У аснове коласаўскай лінгвакультуралагічнай парадыгмы ляжыць прынцып усебаковага развіцця беларускай мовы як ядра культуры. Глыбокае разуменне Я. Коласам нацыянальна-культурнага кампанента моўнага значэння выразна выяўляецца падчас тэкставага аналізу артыкула “Беларуская мова ў казённой школе”, у якім ён аналізуе прычыны пасіўнага выкарыстання роднай мовы інтэлігентамі-беларусамі ў XIX – пачатку XX ст. Перашкодай на шляху функцыянавання беларускай мовы, тлумачыў наратар, з’яўлялася палітыка расійскіх улад, якія імкнуліся зрабіць усё для таго, “каб не толькі забіць у беларуса ўсё тое беларускае, што яшчэ асталося ў душы яго, але каб з яго зрабіць пакорную авечку, забіць мазгі, адным словам, выпусціць у свет балванчыка”. Абапіраючыся на гістарычныя факты, ён тлумачыў, што мова беларусаў вякамі вытручвалася з народнай свядомасці, “беларускае слова ганьбілася, асмейвалася, выганялася”, мова “рассматривалась как мужицкое, холопское наречие”. А на таго, хто выступаў з сваім родным словам, пазіралі як на дзівака, з якога можна было толькі пасмяяцца”. На думку Я. Коласа, беларуская мова, як і мова кожнага народа, утрымлівае ў сабе сваю этнацыянальную самабытную класіфікацыйную сістэму, якая вызначае светаадчуванне этнаса і фарміруе яго карціну свету. “Скрозь адчыненыя дзверы роднай мовы, – зазначаў творца ў сваёй працы “Методыка роднае мовы”, – льецца ў школу шырокая, магутная плынь, плынь асветы, людкуючы розум і пачуцці дзяцей”. Карціна свету беларусаў, лічыў Я. Колас, ствараецца праз прызму адзінства ўсіх элементаў этнацыянальнай культуры і замацоўваецца ў мове з улікам асаблівасцей пэўнай моўнай сістэмы. Пісьменнік сцвярджаў, што мова народа з’яўляецца важнейшай формай этнічнай ідэнтыфікацыі, тым моцным падмуркам, на якім можа

паўстаць нацыянальная ідэалогія. Дадзены пункт гледжання адпавядае выказванням вядомых еўрапейскіх філосафаў Г. Гадамера і М. Хайдэгера, якія разглядалі мову як “дом нашага духоўнага быцця”. У артыкулах “Шануйце і любіце сваю родную мову”, “Что было и что стало”, “Думкі да дваццацігоддзя” і іншых пісьменнік вызначае месца і ролю роднай мовы ў інтэграцыі беларускага грамадства. Мова, па меркаванні Коласа, уяўляе сабой галоўную форму выражэння і існавання нацыянальнай культуры, выступае як сродак рэалізацыі ўнутранай формы выражэння культуры. У гэтым ён бачыў дзейсны ўплыў мовы на культуру, а таксама фарміравальную ролю мовы і культуры ў беларускім грамадстве. У яго творчай спадчыне мова выступае як універсальная форма асэнсавання рэальнасці, у якую арганізуюцца ўсе ўзніклія або ўжо існуючыя ўяўленні, аперцэпцыі, паняцці, вобразы і іншыя сэнсавыя канструкцыі (носьбіты сэнсу). Мова, на думку Я. Коласа, з’яўляючыся “праблемай сэнсу культуры”, сінтэзуе сацыяльныя, культурна-гістарычныя, псіхалагічныя, эстэтычныя аспекты жыцця беларускага народа. У працэсе літаратурнай, навуковай дзейнасці пісьменнік выявіў патэнцыял народнай мовы, незвычайную моўную чуйнасць, мастацкую інтуіцыю. Паводле Я. Коласа, яна акумуліруе раствараную ў вяках народную практыку і думку, нясе ў сабе разам з тым і мастацкае бачанне свету, бо ў ёй абавязкова прысугнічае эмацыянальна-вобразная ацэнка той ці іншай жыццёвай з’явы.

Дадатковыя пытанні і заданні для абмеркавання

1. Як на ваш погляд, ці з’яўляецца ўніверсальным наступнае азначэнне маўленчага этыкету: “Гэта правілы маўленчых паводзін, якія перадаюцца з пакалення ў пакаленне і абапіраюцца на нацыянальныя і інтэрнацыянальныя традыцыі”? Назавіце плюсы і мінусы прыведзенай дэфініцыі.

2. Ці з’яўляецца маўленчая культура састаўной часткай агульнай культуры чалавека? Адказы абгрунтоўвайце прыкладамі.

3. Ці адносіцца маўленчы этыкет да камунікацыйных якасцей маўлення? Калі “так”, то падайце тыпалогію адносін.

4. Ці адносіцца маўленчы этыкет да моўных стэрэатыпаў? Да так званых стандартызаваных (тыпавых) сітуацый маўлення? Адказы падмацоўвайце або ўласнымі прыкладамі, або прыкладамі з літаратурна-мастацкіх тэкстаў.

5. Якія моўныя (маўленчыя) адзінкі з’яўляюцца адзінкамі маўленчага этыкету? Ці можна называць іх сінонімамі або варыянтамі агульналітаратурных сінонімаў? Адказы можна аформіць пісьмова пад рукапіскай “Мінікантрольная работа”.

6. Што гэта за асноўныя, базавыя і мадыфікаваныя структуры маўленчага этыкету? Прыклады пажадана прыводзіць з розных стыляў сучаснай беларускай (рускай) літаратурнай мовы.

7. Якая сувязь правілаў маўленчага этыкету з формамі самога маўлення, з рознымі маўленчымі сітуацыямі? Паспрабуйце больш дэталёва вызначыць паняцце маўленчага этыкету як маўленчых паводзін чалавека.

8. Ці адназначныя тлумачэнні маўленчага этыкету ў самых сучасных слоўніках беларускай (рускай) літаратурнай мовы? Выберыце, калі гэта вам пад сілу, самы аптымальны варыянт навуковага азначэння тэрмінаў “этыкет” і “маўленчы этыкет”.

9. Ці можна зрабіць агульную характарыстыку стылістычнага выкарыстання той ці іншай формулы маўленчага этыкету? Ад чаго залежыць выбар пэўнай, канкрэтнай формулы? Адказы падмацоўвайце грунтоўнымі прыкладамі.

10. Як суадносяцца нормы маўленчага этыкету з сацыяльна-псіхалагічнымі нормамаі таго ці іншага народа (соцыўма, этнаса)?

11. Якая адметнасць беларускай і рускай моў з боку нацыянальна-культурных рыс маўленчага этыкету? Што пераважае: агульнае ці спецыфічнае? Для падмацавання сваіх высноў карыстайцеся прыкладамі з розных жанраў.

Прыкладная тэматыка рэфератаў

1. Маўленчы этыкет як унармаваная сістэма формул(аў) маўленчых паводзін(аў).

2. Маўленчы этыкет – сістэма ўстойлівых стэрэатыпных камунікацыйных адзінак мовы (беларускай, рускай ці інш.).

3. Сінанімічнасць адзінак маўленчага этыкету (слоў, словазлучэнняў, сказаў) канкрэтнай мовы.

4. Нацыянальна-культурная спецыфіка маўленчага этыкету беларусаў (рускіх, туркменаў, палякаў і інш.).

5. Аналіз публікацый пра маўленчы этыкет таго ці іншага народа.

6. Аналіз этыкетных формул на пэўную тэму (тэматыку).

7. Аналіз вітанняў усходнімі славянамі (заходнімі, паўднёвымі).

8. Аналіз формул(аў) падзякі (удзячнасці) або ўсіх славян, або толькі асобнага народа (на выбар студэнта).

9. Формы маўленчага этыкету ў творы асобнага пісьменніка (двух ці большай колькасці ў супастаўляльным плане).

10. Гісторыя станаўлення нормаў маўленчага этыкету беларускага (рускага) народа.

Практыкаванне 10. Перакладзіце ўрывак тэксту на беларускую мову і ахарактарызуйце з усіх бакоў прадстаўлены маўленчы этыкет.

Приезжий шагнул в раскрытую дверь, широко, театрально раскрыл объятия:

– Здравствуйте, дорогие затворники! Здесь можно говорить в полный голос?

Половцев, сидевший за столом, и Лятевский, по обыкновению небрежно развалясь, лежавший на кровати, вскочили, как по команде «смирно». Приезжий обнял Половцева и, только левой рукой прижав к себе Лятевского, сказал:

– Прошу садиться, господа офицеры. Полковник Седой, тот, кто писал вам приказы. Ныне волею судеб агроном краевого сельхозуправления. Как видите, прибыл к вам с инспекционной поездкой. Время у меня накоротке. Должен доложить вам обстановку.

Приезжий пригласил офицеров садиться, по-прежнему улыбаясь, показывая прокуренные зубы, с наигранной дружелюбностью продолжил:

– Бедно живёте, даже угостить гостя как будто бы нечем... Но тут речь будет идти не об угощении, я пообедаю в другом месте. Прошу пригласить к столу моего кучера и обеспечить нашу охрану, по крайней мере – наблюдением.

Половцев услужливо метнулся к двери, но в неё уже входил статный и ладный кучер господина полковника. Он протянул Половцеву руку:

– Здравия желаю, господин есаул! По русскому обычаю через порог не здороваюсь... – И, обращаясь к полковнику, почтительно спросил: – Разрешите присутствовать? Наблюдение мною обеспечено.

Приезжий по-прежнему улыбался Половцеву и Лятевскому глубоко посаженными серыми глазами.

– Прошу знакомиться, господа офицеры: ротмистр Казанцев. Ну, а хозяев вы, господин Казанцев, знаете. Теперь, господа, к делу. Давайте присядем к вашему холостяцкому столу.

Половцев робко спросил:

– Господин полковник, может быть, разрешите чем-нибудь вас угостить? По-простецки, чем богаты, тем и рады!

Приезжий тихо ответил:

– Благодарю вас, нужды нет. Давайте сразу перейдём к делу, времени у меня – вобрез. Ротмистр дайте карту.

Ротмистр Казанцев достал из внутреннего грудного кармана пиджака сложенную вчетверо карту-десятиверстку Азово-Черноморского края, развернул её на столе, и все четверо склонились над нею.

Приезжий, поправив воротник свободно расстёгнутого парусиновое кителя, вынул из кармана синий карандаш, постукивая им о стол, сказал:

– Фамилия моя, как вы и полагаете, отнюдь не Седой..., а Никольский. Полковник генштаба императорской армии. Карта общая, но более подробная карта вам для боевых операций не нужна. Ваша задача: у вас около двухсот активных штыков или сабель, вам надлежит, перебив местных коммунистов, но отнюдь не ввязываясь в мелкие и затяжные стычки, походным порядком, перерезав по пути связь, идти на совхоз “Красная заря”. Там вы сделаете что надо, получите в результате около сорока винтовок с соответствующим боезапасом. И, самое главное, сохранив полностью имеющиеся у вас на вооружении ручные и станковые пулемёты, приобретя в совхозе около тридцати грузовых автомобилей, форсированным маршем двигаться на Миллерово... (М. Шолохов. Поднятая целина).

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.....	3
АСНОЎНАЯ ЛІТАРАТУРА (для падрыхтоўкі ўсіх тэм)	4
ТЭМА № 1. Лінгвакультуралогія як навука і навучальная дысцыпліна	7
ТЭМА № 2. Сучасная моўная сітуацыя ў Рэспубліцы Беларусь.....	14
ТЭМА № 3. Мова і культура: праблемы ўзаемадзеяння і ўзаемасувязі.....	22
ТЭМА № 4. Чалавек – носьбіт нацыянальнай мовы і культуры	32
ТЭМА № 5. Стэрэатыпы як рэпрэзентацыя культурнай інфармацыі ў мове	44
ТЭМА № 6. Моўная і культурная сімволіка.....	56
ТЭМА № 7. Нацыянальна-культурная спецыфіка маўленчых зносін	65
ТЭМА № 8. Спосабы рэпрэзентацыі культурных ведаў.....	75
ТЭМА № 9. Лінгвакультурны аспект фразеалогіі і парэміялогіі	87
ТЭМА № 10. Маўленчы этыкет.....	97